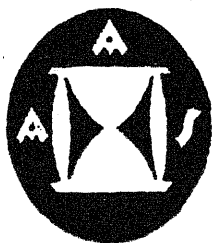

AJALOO LINE AJAKIRI

N° 2

1939

KAHEKSATEISTKÜMNES AASTAKÄIK

T O I M E T U S

O. LIIV
PEATOIMETAJA

E. BLUMFELDT / R. INDREKO / H. KRUIIS
H. SEPP / P. TARVEL / J. VASAR

H. FISCHER
TOIMETUSE SEKRETÄR

SISU:

	Lk.
Krediidinduse ajaloolise arengu põhiprobleemistik Eestis. F. Sauks	65
Rakvere ja Tallinna majanduslikud suhted XVII sajandi keskel A. Soom	80
Kuidas publitseerida üld- ja rahvusajaloo allikaid? O. Liiv	87
Arvustused (Olaf Sild, Eesti kirikulugu vanimast ajast olevikuni — H. Rebane; Latviešu vēsture — H. Moora; Latvijas atbrīvošanas kāra vēsture — E. Vakkur; Jaan Tõnisson töös ja võitluses — H. Fischer; Sture Arnell, Die Auflösung des livländischen Ordens- staates — H. Sepp; Olaf Sild, Kirikuvisitatsioonid eestlaste maal vanemast ajast kuni olevikuni — H. Rebane; Riigi Keskarhiiv 1932—1937 ja arhiivinduslikke eriküsimusi — H. Fischer; Kazimierz Lepszy, Rzeczpospolita Polska w dobie Sejmu Inkwizycyjnego (1589—1592) — E. Tender; N. Reek, Saaremaa kaitsmine ja vallu- tamine — H. Sepp)	91
Varia	113

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

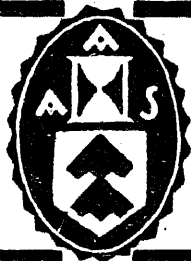
seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiema ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Parimate kodu- ja välismaa uurijate vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustuste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ pidevalt nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal. Jätkates oma 18. aastakäiku, toob „Ajalooline Ajakiri“ 1939. a., silmas pidades eelmainitud põhimõtteid, rea uudseid uurimusi nii üldise kui ka Eesti ja Põhjamaade ajaloo alalt.

„Ajalooline Ajakiri“ ilmub 4 numbrit aastas. **Tellimishind: 3 kr. aastas.** Üksiknumber 80 senti. Kuulutuste lehekülj — 10 krooni, 1/2 lehekülge — 5 krooni jne.

Toimetus: peatoimetaja — dr. O. Liiv, toimetuse liikmed — mag. E. Blumfeldt, mag. R. Indreko, prof. H. Kruus, prof. H. Sepp, prof. P. Tarvel, prof. J. Vasar; toimetuse sekretär — mag. H. Fischer.

Toimetuse aadress: Riigi Keskarhiiv, Tartu.

Talitus asub: Tartu, K./Ü. „Loodus“, Ülikooli tän. 18; sealsamas on saadaval ka „Ajaloolise Ajakirja“ eelmised aastakäigud. Tellimisi võtavad vastu kõik E. V. postiasutised.

Krediidinduse ajaloolise arengu põhiprobleemistik Eestis.

Seni on meie ajaloo uurimise ajal pühendatud kohalikule krediitinduse probleemistikule vähem tähelepanu kui see on pälvinud. On juba aeg vaadelda meie rahvamajandusharude võlgnevuse ajaloolist arengut, kusjuures tuleks abiks võtta tänapäeval juba võrdlemisi kaugele arenenud krediidi teoreetiline osa ja püüda viimast kohastada meie krediitinduse arenguga. Siin puutume kokku alaga, mis peaks nii ajaloolaste kui ka majandusteadlaste seas äratama ühtviisi suurt huvi, sest meil esinev krediitinduse probleemistiku avaram selgitamine ja üksikasjalisem läbitöötamine on mitmes suhtes tähtis ning oluline. See peab meid vabastama vanust trafaretseist mõttekäigest ja peab näitama uuematel krediiditeoreetilistel uurimistel põhineva väite tõepärasust, et eriti eelmise sajandi rahvamajanduslikud struktuurimuutused ja majanduselulised võnkumised on tugevasti tingitud olnud krediidist¹.

¹ On küll ilmunud mõned suuremad tööd meie krediitiasutiste ajaloolise arengu kohta, nagu E. Stieda, Das Livländische Bankwesen in Vergangenheit und Gegenwart; kuid kõik need on kirjutatud käesoleva sajandi alguses, mis ajast pärinevad krediidi teoreetilised uurimused on suurel määral vananenud, seetõttu on ka mitmed tähtsad rahvamajandust mõjustavad tegurid käsitletud pealiskaudselt või jäetud hoopiski vaatlusest eemale. Nimelt on alles viimased aastad krediiditeooriasse toonud sügavalehaaravaid muutusi. Möödunud sajandil domineeriv vaade nägi krediidi kõikumust paralleelselt konjunktuuriga ja tema sõltuvust üldisest konjunktuurist. Konjunktuuri muutused olenesid tarbimisest. Sellise „tarbimiskonjunktuuri-teooria“ asemele on astunud nn. monetaarne konjunktuuriteooria. Põhiprintsiibiks selles teoorias on väide, et konjunktuuri-tsükkel on sõltuv rahvamajanduses ringivast krediidiraha hulgast. Tõus majanduselus on tingitud suurenevast krediidist ja kriis on otseseks kre-

Alljärgnevas püüan käsitleda ainult krediitinduse põhiprobleemistikkudele meil rahvamajanduse suhtes ühes inflatoorse krediidi tähtsusega², nagu see ilmnes põgusast tutvumisest vastavate materjalidega,

diidi piiramise tulemuseks. Edasi monetaarne konjunktuuriteooria püüab seostada konjunktuuritsükli tsirkuleeriva rahahulgaga, leides, et suurenev rahakäive toob suureneva krediidi, raha vähendamine mõjub aga ümberpöörduvalt krediidile, tuues kaasa kriisi. Seega piltlikult väljendatult on tõus majanduseselust tingitud mikrokoopilisest inflatsioonist ja kriis — mikrokoopilisest deflatsioonist, mida saab välja kutsuda harilikult riigi emissioonipank oma rahanduspoliitikaga. Vt. dr. F. S o m a r y, Bankpolitik, Tübingen 1930, lk. 209 jj.

² Kirjanduses jaotatakse krediit kahte rühma: inflatoorseks ja mitteinflatoorseks. Viimasesse gruppi kuuluvad krediidid, mis tuginevad tehtud säästule, s. o. krediidid, mida pangad annavad hoiuletoodud summadest ning krediidivahendid on saadud säästetegevuse tagajärjel, kuna inflatoorsed krediidid ulatuvad üle samaaegse rahvamajanduse säästusummade. Vt. G. S c h a n z, Kredit, Wörterbuch der Volkswirtschaft, II Bd., IV Aufl., Jena 1932, lk. 659.

Mitteinflatoorse krediidi juures on üks majandussubjekt loobunud vabatahtlikult ajutiselt oma õigustest temale langeva sotsiaalprodukti osale teise majandussubjekti kasuks. Hiljemini, kui ta hoiust kasutab, astuvad tema endised õigused sotsiaalproduktist osasaamiseks jälle jõusse, seega on siin tegemist säästja seisukohalt konsumi ülekandmisega olevikust tulevikku. (A. H a h n, Kredit, Handwörterbuch der Staatswissenschaft, lühend Hwb. d. Sw., V Bd., IV Aufl., Jena 1923, lk. 951.) Mitteinflatoorse krediidi suurus on olenev seega majandussubjektide säästevõimest ja -tahtest. Viimane näitas iseäranis XIX sajandi lõpul meil suurt tõusu. Alljärgnevad arvud näitavad meie säästusummade arengut Tartu Pangas. (E. S t i e d a, Das Livländische Bankwesen in Vergangenheit und Gegenwart, Leipzig 1909, lk. 317.)

	Jooksva arvel	Tähtajalisel arvel	Kokku
1870. a.	611 000 rbl.	219 000 rbl.	830 000 rbl.
1880. a.	2 044 000 „	2 244 000 „	4 288 000 „
1890. a.	2 944 000 „	839 000 „	3 783 000 „
1900. a.	3 870 000 „	981 000 „	4 851 000 „

A. Hahni arvates on säästetegevusel tugineva krediidi puhul tegemist ainult lihtsalt ostujõu ülekandmisega ühelt majandussubjektilt teisele. Kapitali suurendavalt võib niisugune krediit ainult niipalju mõjuda, et säästnud majandussubjekt temale kuuluvaid hüviseid ei konsumeeri, vaid üle annab teisele produktiivseks kasutamiseks. (A. H a h n, *op. cit.*, lk. 945.)

Teise rühma krediitidest moodustavad inflatoorsed krediidid, mis eriti uemal ajal on leidnud käsitlemist. Kui pank avab uue krediidi, mis ei tugine tehtud säästule, siis rahvamajanduslikust seisukohast lähitudes omab see hoopis erinevat tähtsust, kui hoiustele baseeruv krediit. Siin ei ole ostujõust loobumist krediivõtja kasuks, nagu mitteinflatoorse krediidi puhul, vaid krediidiekspansiooniga luuakse hoopis uus ostujõud senise kõrval, mis suurendab rahvamajanduses eksisteerivat ostujõu kogusummat. (A. H a h n, *op. cit.*, lk. 944.) Harilikult annab inflatoorset krediiti keskpank, lastes suurenenud krediidinõudluse rahuldamiseks välja uusi rahatähti. Et oletada võib, et Vene keskpank, andes toetuslaenu meie kohalikkudele pankadele, laskis välja uusi rahatähti, siis nimetan ka siin seda krediiti inflatoorseks krediidiks.

kuna eramajanduslikke krediidiprobleeme ei hakka ma lähemalt vaat-
lema. Peatähelepanu olen püüdnud juhtida krediidid ja konjunktuuri
vahelisele sidemele, mis seni on peaaegu üldse meie ajaloo juu-
res uurimata. Materjalide laialipillatuse tõttu olen toonud ainult
üldjoonelise probleemistiku ja mõningad järeldused, sest alles üksik-
asjalisem materjalide läbitöötamine võimaldab teha otseseid arvu-
lisi järeldusi krediidinduse tähtsusest meie rahvamajandusliku struk-
tuuri muutusile XIX sajandil. Siinjuures tuleb meeles pidada, et ehkki
krediit on omane igale majandusastmele, sai ta rahvamajandusliku
tähtsuse alles rahamajanduse arenguga³, mida võime Eesti ajaloos
laiemalt näha alles XIX sajandist alates. Nüüd sai raha laenutamise
teel võimalikuks ostujõudu üle kanda, mis palju hõlpsam kui töö- või
tarbimisvahendite üleandmine konkreetsetel kujul. Rahakrediiti võis
anda igauks, kel oli raha resp. ostujõudu. Krediidiliikluse arenguga
tungisid ikka rohkem esirinda organiseerunud rahaandjad — pangad,
evides uuemas rahvamajanduslikus struktuuris üha suurenevat täht-
sust. Vastavalt sellele hakkas vähenema raha varajasem tähtsus kui
ainuke hindade, toodangu ja konjunktuuri regulaator, andes suurelt
osalt selle ülesande krediidile.

Seega evib tsirkuleerivas krediidis suuremat tähelepanu inflatoorne
krediit, sest uue krediidid mahutamise rahvamajandusse on identne raha-
loomisega, suurendades rahvamajanduse kapitali seisu. Inflatoorse kre-
diidi andmisel pangad krediidid avamise momendil loovad vahendi, mis
kustub alles krediidid tagasimaksmise silmapilgul. Loomulikult on sel-
line krediidiekspansioon mõjuvaks tõukejõuks ühe maa arengus, et raken-
dada suuremal hulgal loovaid jõude tööle, ning krediidipoliitika ülesandeks
ongi majandust nii juhtida, et see ei stagneeruks või koguni ei satuks
vapustustesse — kriisidesse.

³ Nagu teame, ei eksisteeri rahvamajanduses ainult ostuhimuline
sularaha, vaid kogu ostuhimuline finantsväärtsus, s. o. kõik krediidid alused,
mis vastaval silmapilgul on ostuhimulised. Seega kõik need finantsväär-
tused krediidimajanduses moodustavad majanduslikult vaadelduna mitte
seadusliku maksevahendi, vaid nn. aktsessorse raha, mis tihti ületab
käibes oleva sularaha. Krediidid ülesandeks ongi kergendada nende finants-
väärtuste ringlemist ja vahetatavust. Seda krediidid ülesannet taibati juba
XVIII sajandi lõpul, mil defineeriti krediidid: „Credit ist die leichtere
Möglichkeit baares Geld gegen irgend eine Sicherheit bekommen zu
können.“ (Vom Verfall der Credits in Ehstland und von den Mitteln
denselben wieder emporzubringen, Reval 1780, lk. 5.) Umbes samane
definiitsioon esines ka XIX sajandi I poolel, mil kirjutati, et „der Kredit
ueberhaupt ist nichts Anderes als das Mittel, welches man erfunden
hat, um Werthe auf die zweckmässigste Weise umzutauschen.“ (Ueber
den Staatskredit, Leipzig 1840, lk. 1.) Tabavalt on krediidid iseloomustanud
W. Sombart, nimetades teda „Kaufkraft ohne Geldbesitz“. (W. S o m b a r t,
Das Wirtschaftsleben im Zeitalter des Hochkapitalismus, 1927. a., lk. 175.)
Eelmainitud aluseks võttes näeme, et krediidid teeb ettevõtja senisest suu-
remal määral ostujõuliseks, võimaldades ühtlasi majanduselule tõugeteta
käigu, andes temale seega stabiilsema ilme. Seda kõike silmas pidades
on ka arusaadav krediidid tähtsus alles rahamajanduslikus epohhis.

Kõigepealt võime krediidiprobleemistikku Eestis vaadelda kahest seisukohast, kas õiguslikust või majanduslikust. Juristi seisukohalt väljudes on krediit ainult suhe, mida korraldatakse vastavate normidega. Majandusteadlase seisukohalt väljudes haarab aga krediit palju avarama ala, olles maksuabinõuks ja tihti ka kapitaliks, evides seega, nagu sularahagi, produktiivset jõudu ⁴.

Me ei saa vaikides mööduda õiguslikust krediidikorraldusest, kuna rahvamajandus oma loomult kujutab inimeste tarvete rahuldamisest õigussubjektide abil. Ka meil normeeriti tekkinud krediidimajanduslikud suhted seadusandlikult. — Siinjuures tuleb mainida, et majanduslikud olukorrad leidsid seadusandluse poolt alles siis fikseerimist, kui vastavad normid osutusid puudulikuks. Seega oli ja on praegugi tsiviiljurisprudenti mõtlemisviis maha jäänud tegelikust majanduselulisest dünaamikast, püüdes aeglaselt järele jõuda ettetunginud krediidimajanduse arengule. Näiteks praegugi on suur osa tänapäeval kehtivatest juhistest ja määrustest, mis on aluseks krediidiasutiste tegevusele, väga sarnased XIX sajandi esimesel poolel kehtinud vastavate seadustega ja rõhuv enamik siis rakendust leidnud juhistest on oma sisu ja olemuse säilitanud tänini, ehkki tänapäevane majanduselu närviliselt pulbitsev dünaamika on tunduvalt erinev möödunud sajandi alguses esinevast aeglasest ja rahulikust majanduselust. Nii tooks krediidimajandust reglementeerivate seaduste võrdlus võrdlemisi vähe uut valgust meie krediidimajanduse arengu käsitlemisse, mistõttu lähemalt ma neid ei puuduta ⁵, ehkki ka nende üksikasjalisem analüüs evib spetsiaalsemas uurimises meie ajaloole mõndagi väärtuslikku.

Väljudes krediidiprobleemistiku vaatlemisel majanduslikust seisukohast, tuleb kõigepealt käsitlemisele võtta olukord pärast Põhjasõja aega kui ulatuslikuma rahamajanduse sissetungi esimene epohh Eestis. Pikk sõda, kus kokku puutusid läänepoolsed rassiliselt koostiselt ja tõukliimaatilisel tingitud kõrgema kultuurilise mõttemaailmaga ja idapoolsed madalama tööenergiaga ning fatalistliku hingelaadiga rahvad, kestev näljaaeg ja hulgalised taudid olid peaaegu täielikult hävitanud siin kehtiva rahvamajandusliku struktuuri ja see tuli pärast sõda

⁴ F. Hochstetter, Geld und Kredit als Störer des modernen Tauschwirtschaft, Berlin 1933, lk. 129 jj.

⁵ Nii ei ole sisuliselt peaaegu mingisugust vahet Preisi maiskondliku krediidiasutise põhikirja ja meil loodud mõisnikkude krediitkassade põhikirjade vahel. (Vrd. Erläuterung zum Credit-System wiederholt und ergänzt im Jahre 1802, Mitau; Entwurf eines Reglements zur Errichtung eines Kreditsystems für Liefländische Gütherbesitzer, Mitau 1789; G. v. R e n n e n k a m p f f, Darstellung der Verfassung des Livländischen Creditvereins, Dorpat 1837; R. J. L. S a m s o n v. H i m m e l s t i e r n, Das livländische Creditssystem in seinen jetzt gültigen Bestimmungen, Riga 1838; Das Ehstländische Credit-System in seinen jetzt gültigen Bestimmungen, Reval 1846 jt. sellelaadilised publikatsioonid.)

uuesti ülesehitamisele. Tugevasti soodustas arengut selleaegsest primitiivsest kodumajanduslikust ja naturaalmajanduslikust süsteemist XX sajandi peent struktuuri omava rahamajandusliku süsteemini eelneval sajandil üha täienev krediitimajandus, mis aitas purustada primitiivsed vahetusaktid lõpmatuks aatomeiks. Et tungida krediidi-probleemistiku alussammasteni, tuleks võtta vaatlusele selleaegne rahvastiku juurdekasv, linnade urbanisatsioon ning kapitalide ringlemine eelmisel sajandil, eriti teisel poolel, mil majanduselu intensiivseerus raudtee ehitamisel. Tuleks võtta luubi alla meie põllumajanduslik olukord, seal ringlevad kapitalid ja üldised konjunktuuri kõikumised. Samuti tuleks vaadelda selleaegset kaubandust, mis kohalikes oludes esines enamalt jaolt lokaalkaubandusena. Ka seal esinevad väliskaubanduslikud tendentsid ja tollipoliitika. Ei tohi unustada ka käsitööstust, mis arenes välja eelmise sajandi lõpuks juba suurtööstuseks. Tuleks ka võrrelda üksikutes rahvamajandusharudes ringleva kapitali suurust ja krediidi osatähtsust vastavas majandusharus.

Selline krediidi-probleemistiku alussammaste mitmekesisus on loomulikult käesolevaga edasi antud ainult raamistikuna — skitseerituna, kuna üksikasjalisem käsitelu kuulub juba ulatuslikumale uurimistöele. Nagu aga sellestki üldjoonestikust selgub, võime krediiti jagada vastavalt rohkemarenenud rahvamajandusharudele kolme suurde liiki: a) põllumajanduslik, b) kaubanduslik ja c) tööstuslik krediit. Kõik need krediidiliigid tsirkuleerisid krediiditurul, mis iseäranis möödunud sajandi teisel poolel omandas üha suuremat tähtsust⁶. Käesoleva ülevaatega katsun paralleelselt probleemistikuga vaadelda ainult meie põllumajandusliku krediidi sõltuvuse mõningaid silmatorkavamaid jooni üldise konjunktuuriga, sest XIX sajandil majanduslikult kandvama osa moodustas maa.

XVIII sajandil Eestis peamiselt kasutatav krediit saadi otseselt eraisikuilt ja oli seega oma loomult mitteinflatoorne krediit. Pärast Põhjasõda kestnud rahu-aeg oli ju võimaldanud paljudelegi koguda kapitali, mis evis ekspansiooni produktiivsele tegevusele. Üldine rahvamajanduslik struktuur oli sellal võrdlemisi primitiivne, mistõttu krediidi saamiseks polnud vajalik eriline vahendusorgan krediiditahtja ja krediidiandja vahel.

Selline rahakrediit läks valdavas enamuses meie suur-agraarkäitistele, kuna väikekäitis — talu — oli sellal majandusviisis omaette

⁶ Lähtudes väljaantavate krediitide terminite pikkusest, jagatakse krediiditurug harilikult kaheks: rahaturuks ja kapitalituruks. Lühitermiiniline krediiditurug soetab käibekapitale ja kannab rahaturu nime, ning selle eraldamiseks kapitaliturust, mis tegeleb rakendkapitalideks minevate pikatermiiniliste krediitidega, puudub kindel piirjoon, mille pärast osa majandusteadlasi üldse ei poolda toodud jaotust, mis küll teoreetiliselt tundub tarbetuna, kuid omab siiski praktilist tähendust. Vt. dr. Doering, Kreditwirtschaft und Bankenreform, München 1934, lk. 3 jj.

sulgunud, müües vähe ja tarbides samuti vähe saadusi, mis ei olnud enda poolt produtseeritud. Mõisade võlgnevus tõusis aga tunduvalt, vaatamata sellele, et Eestis XVIII sajandi lõpul agraarikäitiste tulunduse arengut tähtsalt mõjustavateks välisteks teguriteks olid teravilja hindade kiire ja pidev tõus ning soodsa turu avanemine meie maa mõisades aetavale piiritusele. Mõisade võlgnevust aitas ühelt poolt soodustada kroonu halvasti korraldatud donatsioonipoliitika, sest valvati puudulikult selle järgi, et mõisnikud mõisade pärandamisel, pantimisel, müümisel jne. ei astuks üle vastavatest mõisade läänitingimustest, ent teisalt rööbiti naturaalmajanduslikkude olude süvenemisega hakkasid XVIII sajandi algupoolel meie maa põllumajanduses ilmema tendentsid, mis löid esialgu märkamatult eeldusi rahamajanduslikkude vahekordade arenemiseks ja kogu senise feodaalsüsteemi murenemiseks⁷. Rohkesti tehti laenusid suurenenud tarbimisest ja luksuslikest eluviisidest sünenenud kulude katteks⁸. Tähtsaks juurdekasvu allikaks oli aga ka pärandusvõlgade suurenemine XVIII sajandi esimesel poolel. Pärandusvõlad jäid mõisadele lasuma kas otseselt või jälle sel kombel, et vastav summa kohe välja maksti, laenates seda jõukamatelt linnakodanikelt. Et laenuitingimused polnud XVIII sajandil soodsad, siis jäid mõisavõlad pikemaks ajaks mõisadele püsima, osutades XVIII sajandi jooksul alalist juurdekasvu⁹.

Krediidi kasutamiseks tuli tasuda tema hind — intress, mis olenes krediiditurul valitsevast olukorrast, alludes harilikult nõudmise-pakkumise seadusele. Alumiseks intressimäära piiriks on null, mil kaob krediidiandjal huvi krediidi andmiseks, ja ülemiseks piiriks on maksimaalne kasum, mida sooritatud tehingult võib saada. Tõuseb intressimäär üle selle piiri, siis kaob ettevõtjal huvi tehingu ja krediidi vastu¹⁰. XVIII sajandil olid aga liiklevad kapitalid võrdlemisi vähe-

⁷ J. V a s a r, Eesti majandus Vene ajal XIX sajandi keskpaigani, Eesti majandusajalugu I, Tartus 1937, lk. 287.

⁸ Vom Verfall des Credits . . . , *op. cit.*, lk. 10 jj.

⁹ J. V a s a r, *op. cit.*, lk. 288.

¹⁰ See iseandast arusaadav ja banaalne reegel omab aga siiski erandeid. Nimelt võib ettevõtja osa produktsioonist kasumita või hoopis kahjumiga turustada teise produktsiooniosa arvel, kui seda tingivad mõnesugused äripoliitilised kaalutlused. Nii näiteks ei soovi suure püsivkuludega ettevõtted, nagu tööstuskäitised, masinaid seista lasta ja õppinud tööliskaadrit kaotada, mistõttu nad töötavad edasi ka ilma kasumita. (F. S o m a r y, *op. cit.*, lk. 49 jj.). Ülemine piir intressimääral on veel piiratud omakapitali hinnaga: käitiskrediidi intressimäär ei või tõusta läbilõikes üle omakapitali hinna, sest sel korral küllaldase tasuvusega alal soetatakse juba omakapital. Normaalselt peab krediit olema odavam kui omakapital, sest ta sisaldab ainult kasviku ilma ettevõtja kasumita.

Rahvamajanduslikust seisukohast lähtudes evib intressimäära kõrgus veel laialdasemat tähtsust, nii „klassilise“ diskontopoliitika vaadete järgi intressimäära tõstmine kahandab pangatähtede käivet — põhjustades täh-

sed¹¹, tekitades järjekindlalt suureneva nõudmise, mistõttu ka intressimäär oli kõrge. Viimast ei reguleerinud ka seadused, eeskirjad ja määrused, mistõttu krediidsaaja oli sunnitud leppima krediidiandja poolt dikteeritud tingimustega. Kõrge krediidihind tekitas õigustatult pahameelt erakrediidiandjate peale, kusjuures tekkisid päevakorrale krediidi korraldamise küsimused. Esimeseks teguriks oli asjaolu, et püüti pääseda seega erakrediidiandjate meelevaldalt. Uhtlasi hakati välja jõudma senisest mittemajanduslikust mõtlemisest, kus ei osatud tähelepanu pühendada krediidi ja sularaha sidemele. Eespool juba ütlesime, et krediit tsirkuleerib rahvamajanduses nagu raha. See termin „nagu“ hõlmabki krediidi piirid. Nimelt maal ringlev sularahahulk paneb ka krediidi lubatavusele kindlad piirid. Juhul, kui krediidiraha suurus hakkab ületama käibel olevat sularaha summat, hakkab esinema tendents krediidiraha moondumiseks sularahaks. Tekib nn. usalduskriis, kusjuures tunda annab sularaha puudus. Krediidiraha, mis ei saa maksukohustusi juriidilises mõttes lunastada, ei leia usaldust ega pooldamist, vaid tema asemel nõutakse kohustuste katmist sularahas. Selle tagajärjel tekib likviidsuskriis¹², mis omakorda

tede tagasivoolu keskpanka. Selle teostamine sunnib kaubaladusid ja väärtusi realiseerima, mis aga hindu alla surub impordi raskendades ja eksporti kergendades, mille tagajärjel paraneb kaubabilanss ja kas väheneb kulla väljavool või suureneb sissevool. (S o m a r y, *op. cit.*, lk. 87.) Krediidi intressimäära tõstmine või langemine ei too loomulikult neid mõjusid igal juhul loodusseadusliku jõuga esile, vaid aeg-ajalt, olles muutuvad maade mitmesuguste eri vahekordade tõttu. Rohkem avaldub see mõju maal, kus näiteks lühiajalised krediidid suurt osa mängivad, vähem pikaajaliste krediitide juures, rohkem kaubanduses, vähem tööstuses ja põllumajanduses. (W. P r i o n, *Banken in der Volkswirtschaft*, Hwb. d. Sw., II Bd., IV Aufl., Jena 1924, lk. 161.) Hindade langemine ja kaubaladude vähendamine võib ainult siis aset leida, kui intressimäära tõstmine ähvardab kogu ettevõtja kasumit ära viia, väiksem tõstmine ei avalda märgatavat mõju. Ka mõju kaubabilansile võib ainult siis aset leida, kui kohalik diskonto pole kindlas vahekorras välismaisega, sest kui kõik maad tõstaksid proportsionaalselt diskontomäära, siis jääksid loodetud tulemused saavutamata. On ju võimatu, et kõik maad saaksid ühekorraga suurendada eksporti ja vähendada impordi. (F. S o m a r y, *op. cit.*, lk. 88.)

Mainimata ei või jätta ka asjaolu, et intressimäära kõrgusest oleneb ka pankade sõltuvus keskpangast, mis eri aegadel on isesugune:

a) raha üliküllusel, kus erakrediidi intressimäär on madalam kui keskpangal, on pangad uute krediitide mahutamisel keskpangast sõltumatud,

b) tõuseb diskontomäär aga keskpanga tasemele või koguni üle selle, siis on pangad keskpanga krediidipoliitikast sõltuvad. Pangad võivad vaid sel määral avada inflatoorseid krediiti, kui võrra keskpangad nendele sularaha annavad, rediskonteerides veksleid jne. (A. H a h n, *op. cit.*, lk. 949.)

¹¹ H. S e p p, Eesti linnad ja kaubandus XVIII sajandil ja XIX sajandi I poolel, Eesti majandusajalugu I, lk. 484 ja 494.

¹² Siinjuures mõtlen absoluutset likviidsust, s. o. tegelikult olemasolevate likviidsete vahendite tagavara, mitte aga relatiivset likviidsust, mis näitab suhet tarbe ja selleks olemasoleva katte vahel.

põhjustab krediidikriisi. Piltlikult on kujutanud krediidi sellist nõrkust majandusteadlane S. Gesell, kes võrdles krediiti laevasõidu kanaliga, mis kulgeb paralleelselt raudteega (rahaga). Mõlema ülesandeks on hõlbustada kaupade transporti. Mõnikord aga külmub kanal kinni või kuivab ära või mõnel muul põhjusel lakkab sellel laevasõit, mistõttu kindlamaks vahendiks jääb raudtee, s. o. raha¹³. Siin nähtub selgesti asjaolu, et sularaha ei ole kõigis olukordades asendatav krediidiga.

Põllumajandusel tuli juba XVIII sajandist alates maksma hakata ikka suuremaid summasid rahas. Nimelt viidi osa riigimakse rahalistele alustele. Peale selle lasus enamikul meie maa mõisadel suuremaid iga-aastasi rahalisi väljaminekuid mõisavõlgade intresside näol. Suurem osa selliseid võlgu oli tehtud, nagu juba mainitud, Riia ja Tallinna jõukate kodanikkude juures lühiajaliste või tähtajatult ülesöeldavate võlgadena, sageli väga suure protsendiga. Niisugune võlgade korraldamatus mitte ainult raskendas intresside tasumist halvadel saagiaastatel, vaid konkursse kutsuti tihti sihilikult mõnede võlausaldajate poolt esile, kes teatava mõisa võlakohustusi kokku ostes nad parajal silmapilgul üles ütlesid, et mõisa oksjonile ajada ja seda siis kätte saada poole hinna eest. Võlgade korraldamatus laskis neid võrratult raskemana tunda kui muidu, takistades ka nende mahamaksmist ja põhjustades nende laviinisarnast kasvu. Sageli mõisnikud, vajades raha võlgade korrashoiuks, pidid ebasoodsail tingimusil ära müüma tulevase saagi, või jälle seda turustama ebasoodsal ajal, rääkimata kaudsetest kahjudest, mis mõisnikule tulid, kui ta võlgade surve oma mõisapidamisel kaldus tavalisest ägedamale röövmajandusele¹⁴. Niikaua kui XVIII sajandi lõpupoolel kestis viljahindade tõus, oli rahaline maksukoorem mõisale kuidagi veel talutav, kui aga XIX sajandi alguses tulid korduvad ja järsud viljahindade langused, siis kajastusi sellised teraviljahindade kõikumised maailmaturul meie maa mõisade puhastul rahamaksudele üleminekust saadik hoopis teravamini kui enne. Eelmise sajandi algaastail üha halvenev konjunktuur muutis võlgnikkude senise likviidsuse mitteküllaldaseks, mille tagajärjel muutus kohustuste tasumine korratuks ja tagajärjena ilmes majanduselus likviidsuskriisi tagajärjel krediidikriis, sest sularaha puudus takistas mõisnikel korras hoidmast oma mõisadel lasuvaid rohkeid lühiajalisi halbade tingimustega tehtud võlgu¹⁵.

Seega näeme, et rahamajanduse üha tugevama sissetungiga hakkas meie maa mõisapidamine ikka suuremal määral olenevaks muutuma maailmaturu konjunktuuridest ja et juba XVIII sajandi lõpul sealsed võnkumised hakkasid siin kajastuma üha teravnevate kriisidega. Aga sellised raharingluses sagenevad häired muutusid põllumajanduse

¹³ F. Hochstetter, *op. cit.*, lk. 145.

¹⁴ J. Vasar, *op. cit.*, lk. 306 jj.

¹⁵ J. Vasar, *op. cit.*, lk. 288.

normaalsele arenemisele tunduvaks kammitsaks, sest nii väeringu- poliitika kui ka agraarkrediit olid siis korraldamata.

Teiseks põhjuseks, mis sundis rahulolematuks jääma senise era- krediidi korralduse suhtes, oli asjaolu, et ilma pankade vahetalituse- ta oleks säästusummade majanduselu ringvoolu juhtimine mitmekord- selt väiksem. Väiksemate summade koondamine, mis üksteisest lahus olles jääksid väiksuse tõttu ringkäigust välja, akumuleeruvad nüüd panga kaasabil suuremateks. Iga väikese summa säästjal on isesei- sev krediividivajaja otsimine raske, nüüd pakuks talle selleks pank oma kaasabi, muutes selle küsimuse lihtsaks.

Edasi mängivad veel likviidsuse ja usalduse momendid oma osa. Esimesest momendist lähtudes tuleb mainida, et säästja saab pangast temale sobival ajal raha tagasi, kuna üksikul ettevõtjal-krediidikasu- tajal oleks raske olla igal ajal krediidisumma tasumiseks valmis. Usalduse mõttes seisab panga tegevus selles, et seistes tõelise krei- diidivõtja asemel säästja ees võlgnikuna, on pank seega usalduse vahetalitajaks.

Kõigil nendel motiividel loodigi krediidihankeorganid. Nii asu- tati juba 1763. a. Laenu- ja Diskontokassa Tartus, mille ülesandeks oli kohalikele kaupmeestele võimaldada odavamalt krediiti¹⁶.

Meie suuragraarkäitistes, mõisnikkude võimetuse tõttu XIX sajandi alguses õiendada võlgadega ühenduses olevaid kohustusi, oli karta hulgalisi pankrotte. Nii muutus eriti teravaks vajadus krediidi parema korralduse ja osalt ka uute laenude järele. Mõisnikele eriti soodsa lahenduse leidis see probleem Saksamaal, kus 1769. a. alates ellu kutsuti nn. maiskonnad¹⁷. Ka siinses mõisnikkonnas tekkisid püüded mõisadel lasuvaid võlgu sel kombel korraldada, pehmendades seega pressi, mida erakreeditorid üksikule mõisnikele avaldasid. Aga esi- mesed sellelaadilised katsed XVIII sajandi lõpul jäid tagajärjeta. Alles 2. X 1802 kinnitati Tallinnas Eestimaa rüütelkonna krediitkassa¹⁸ ja 15. X 1802 Liivimaa aadli krediitseksi põhikiri¹⁹.

Seega loodi kaks tugevasti lokaliseeritud maakrediidiinstituuti, mis oma üksikasjalises organisatsioonis kujunesid põhistruktuurilt õige sarnaseks Preisi maiskondadega²⁰. Vene valitsuse poolt anti krediit- kassadele õige soodsail tingimusil pikemaks ajaks võrdlemisi suuri

¹⁶ E. v. Stieda, Das ältere Bankwesen Livlands, Naumburg 1908, lk. 159 jj.

¹⁷ Dr. F. Hecht, Der Europäische Bodenkredit, I Bd., Leipzig 1900, lk. V.

¹⁸ Hundert Jahre der Ehstländischen Credit-Casse 1802—1902, Reval 1902, lk. 16.

¹⁹ H. Engelhardt, Zur Geschichte der Livländischen adeligen Güterkreditsozietät, Riga 1902, lk. 6.

²⁰ Dr. F. Hecht, *op. cit.*, lk. V—VI.

toetuslaene²¹. Selline toetus kujutas meie rahvamajanduse seisukohalt inflatoorset krediiti, suurendades kogu rahvamajanduses ringlevat kapitali. Põllumajandusse aga ei tulnud juurde uusi kapitale, sest kroonult saadud võlg kulus endiste võlgade ümberlaenustamiseks. Oletada võib, et selliselt põllumajanduses ümberlaenustamise tõttu vabanenud summad otsisid produktiivset tegevust muudes rahvamajandusharudes, arendades üldist majanduselu. Ümberlaenustamise põhjusena oli maad võtnud arusaamine, et põllumajandusliku käitise võlgnevus ja raskustesse sattumine oli tingitud valest laenamisest. Õige laen põllumajanduslikule käitisele oli vajalik hankida kapitaliturult, sest ükskõik milleks ka saadud krediit kasutati, ei suudetud seda põllumajanduslikus käitises lühikese aja jooksul tagasi saavutada, vaid selleks kulus pikem aeg.

Loodud krediidasutised osutasid rahvamajanduslikust seisukohast vaadelduna meie põllumajandusele tunduvalt kasulikumaks kui endine erakrediit. Kuid vaatamata laenude ümberkorraldamisele jätkus XIX sajandi esimesel poolel mõisade pankrotiseerumine. Nii läks Liivimaal oksjonile²²

1801—1810	28	mõisa
1811—1820	51	„
1821—1825	53	„
1825—1830	15	„

1801—1830 147 mõisa ehk 27,2% kogu mõisade arvust. Selline suur pankrotiseerumine peale laenude ümberkorraldamist vihjab asjaolule, et põllumajanduslik suurkäitis vajas veel suuremal määral, kui seda saadi krediitkassadelt, kapitale, milleks hakatigi otsima mõisnikkonnas uusi teid.

Asutatud krediidihankeorganite algvormid püüti kohastada kohalikkude majandusoludega. Saadi aru, et pangakrediit peab kaubanduses võimaldama muretseda kaupu õigel ajal ja hulgal, mis oli niihästi kaupmehe kui ka ostja huvides. Sularahas maksel võivad esineda olukorrad, kus tuleks oodata maksevahendite laekumist, s. o. endise kauba realiseerimist, enne kui on võimalik uut kaupa tellida. Kaupmehele on ka krediidi abil võimalus oodata müügiks soodsaid hinnamomente, mis liigse pakkumise tõttu võivad ajutiselt liiga madalale langeda. Toimub hinna tasandumine üksikute ajamomentide vahel. See võimalus loob aga ka pinna spekulatsioonile — krediit võimaldab odavail hinnatasemeil tagavaraks kaupu üles osta ja siis kunstlikult hinnatõusu esile kutsuda.

Rohkem krediiti peaks nõudma tööstus — hakates seda vaja-

²¹ Vt. Ehstländischen Credit-Casse..., *op. cit.*, lk. 17 jj., ja H. Engelhardt, *op. cit.*, lk. 7 jj.

²² J. V a s a r, *op. cit.*, lk. 381.

magi XIX sajandi lõpul, kuna ta juba iseloomult on suurema kapitalinõudlusega kui kaubandus. Pangakrediit võimaldab tööstusele ühtlase käigu. Ainult sularahaliikluse korral peaks tööstuskäitis enne valmisproduktid suutma ära müüa ja vastutasu sisse kasseerima, mille järel alles avaneksid võimalused uue partii toorainete sisseostuks. Selle all kannataksid ka töölised, sest poleks võimalik neile pakkuda pidevat tööd. Katkestamatu tootmisprotsess hoiab ka hindade taseme stabiilsena, kuna katkendilisel tootmisel tootmise ajal puuduks hoopis või väheneks pakkumine, mis põhjustab hindade tõusu. Ilma krediidita töötades peaksid tööstusel olema ka suured omakapitalid. Käitise kapitalinõudlused eri aegadel pole aga võrdsed. Eriti sesoonse iseloomuga tööstuskäitistes on kapitalivajaduse amplituud väga suur. Kui niisugune käitis soetaks vastavalt maksimaalsele tegevusastmele vajaliku omakapitali, siis tegevuse madalseisudes oleks osa kapitali tegevusetu. Niisamuti konjunktuuri vöngedel on tööstuskäitiste tegevuste ja koos sellega kapitalinõudlused kõikumad. Rahvamajanduslikust seisukohast pole vahet oma ja võõrkapitali vahel, tähtis on vaid asjaolu, et kapital poleks tegevusetu. Krediitkapital on elastsem kui omakapital ja teda võib muretseda ainult vajaduse korral, mille mõõdamisel see rändab jälle mujale. Niisuguse vagabundeeriva iseloomu tõttu võimaldab krediit kapitalide suurema kasutusastme. Tehnika areng põhjustas tööstuse alal järjest suuremaid investeerimisi, mis neelas omakapitalid, kuna käibekapitalina astus tegevusse võõrkapital panga- ja erakrediidi näol, mis teataval määral peab olema pikaajaline, et võimaldada töötav-kapitali olemist²³. Krediidi üheks negatiivseks küljeks tööstuses on tootmisprotsessi liigse forsseerimise võimaldamine, mis võib viia kriisideni.

Põllumajanduslik krediit erineb tööstuskrediidist esmalt selles, et kapitalide muundamine põllumajanduses on suurel määral sõltuv looduslikest eeltingimustest, käive on aeglasem ja intress tagasihoidlikum. Teisalt, kuna enamalt jaolt kogu kaubanduslik ja suur osa tööstuslikku krediiti on võimalik hankida rahaturult, siis valdav enamik põllumajanduslikku krediiti tuleb muretseda kapitaliturult²⁴.

²³ Käitises eksisteerival ringival kapitalil on, nagu teada, kahekordne ülesanne — ta peab katma lühiajalised kohustused passivas ja teisalt peab pidama käigus ringimisprotsesse ehk käitise väärtuste liikumist. Viimast osa nimetataksegi töötavaks kapitaliks. Et töötav kapital on ringivara ja lühiajaliste võõrkapitalide positiivne vahe, siis vastandmõistena tuleb nimetada hõljuvat võlga, mille all tuleb mõista ringivara ja lühiajaliste võõrkapitalide negatiivset vahet. Viimane nähtus on käitisele nõrkuseks ja ta kujutas iseäranis mõõduvõrdne sajandi alguses tähtsat tegurit, mis pidurdas tööstuse arengut, nagu näeme seda Schrammi villavabriku juures Tartus (F. S a u k s, Lambakasvatuse areng Eestis XIX sajandi algusest kuni praeguse ajani, Tartu 1937, lk. 95, käsikirj).

²⁴ Pankade poolt väljaantud krediidid on lühikese tagasimaksu terminiga, ühenduses mingi majandusliku eesmärgi saavutamiseks, millega on

Seega krediidiuasutiste loomisel püüti juba silmas pidada vastava rahvamajandusharu erinõudeid krediidi suhtes.

Sellised modernsemad majanduslikud vaated hakkasid XIX sajandi keskpaiku tungima ka meie põllumajandusse. Mõisamajanduse intensiivistamiseks tarviliste rahaliste kapitalide hankimine tekitas aga mõisadele raskusi, kuna suurem osa mõisu oli juba ära kasutanud krediitkassadelt saadava krediidi maksimumi. Alljärgnev tabel, mis näitab krediitkassadest väljaantud laenusid mõisadele, tõendab seda väidet ²⁵.

	Eestimaal	Liivimaal
1830. a.	6 889 046 rbl.	11 214 543 rbl.
1833 „	6 911 181 „	11 963 949 „
1836 „	6 898 905 „	12 216 933 „
1839 „	6 880 569 „	12 783 375 „
1842 „	6 742 850 „	12 825 706 „
1844 „	7 792 027 „	12 931 916 „

Suurem osa mõisu, kes laenuvõimalused krediitkassades olid maksimumini ära kasutanud, pidid uute kapitalide otsinguil pöörduma jällegi eraisikute poole. Arusaadavalt tulid sellega kaasa samad halbused, mida me juba eespool vaatlesime. Otsiti aga ka uusi kapitalihankimise võimalusi. See arvatigi juba leitud olevat taludemüügist saadavatest summadest, sest 1828. a. müüdi Liivimaal talu, kusjuures adramaast saadi 11 000 rbl., mis oli kaugelt rohkem kui samal ajal saadi adramaast, müües neid terve mõisa kaupa (ca 4000 rbl.) ²⁶. Et talupoegadel puudus raha nii suurel hulgal, kavatseti asi korraldada nii, et müük toimuks osaliselt võlgu mõne rahaasutise finantseerimisel. Siiski ei suudetud neid ideid enne läbi viia, kui alles 1849. a. seaduse järel. Seal nähti ette talumaa kasutamise normaalseks vormiks raharent. Et saada raharendile ülemineku puhul mõisamajapidamise ümberkorraldamiseks paratamatult tarvilikku raha, nägi 1849. a. sea-

tagasimaks seotud. Sealjuures krediidiandja ei ole huvitatud tehingu tagajärgedest. See on puhas intressiäri ilma ettevõtjakasumist osa saamata (F. Somary, *op. cit.*, lk. 23). Ta on ligilähedane oma iseloomult era-krediidile, sest seegi on intressiäri. — Kapitaliturul on pankade ülesandeks koguda kindlaintressiliste võlakirjade (pantlehtede) abil kapitalile ja neid juhtida vastavalt oma ülesandele majanduselu ringkäiku. Pika-termiiniliste pangakrediitide olemasolu on eriti tähtis neil juhtudel, kui era-krediit ei suuda krediidinõudeid rahuldada. Harilikud krediitpangad tulevad kapitaliturul väiksemal määral kõnmesse, sest siin funktsioneerivad erilised hüpoteek-, pikalaenu- jms. pangad. Nende rahvamajanduslik mõju ei ole veel igakülselt selgitatud, kindlasti avaldavad nad aga mõju põhimikuhinna kujunemisele, mis moment juba isegi omab suurt rahvamajanduslikku tähtsust (F. Somary, *op. cit.*, lk. 200).

²⁵ J. V a s a r, *op. cit.*, lk. 411.

²⁶ H. E n g e l h a r d t, *op. cit.*, lk. 211.

dus ette vastava krediidasutise — talurahva rentpanga asutamise²⁷. Talurahva rentpanga ülesandeks pidi olema talude müügi finantseerimine. Seda toimetati vastavate pantlehtede väljastamisega panga kaudu. Rentpank oli aga nõrgalt korraldatud, garantii tema pantlehtede eest oli puudulik, mistõttu ka tema tegevus jäi väga väikeseks²⁸. Tema kaudu müüdi²⁹

1853. a.	6 talu,	kusjuures	pantlehti	oli väljas	5 950 rbl. eest
1856	„ 73	„	„	„ „ „	109 600 „ „
1859	„ 161	„	„	„ „ „	242 300 „ „
1862	„ 192	„	„	„ „ „	285 500 „ „
1865	„ 215	„	„	„ „ „	314 950 „ „
1868	„ 256	„	„	„ „ „	339 950 „ „
1871	„ 273	„	„	„ „ „	359 350 „ „

Talude müüki takistas mõisnikkonna suurema enamuse konservatiivsus, kelle arvates sellised liberaalsed teed kapitali hankimiseks võisid nõrgestada mõisnikkude poliitilist positsiooni.

Kui 1849. a. tüüpilised agraarseadused seega Eesti- ja Liivimaa raharendile siirdumist õige vähesel määral suutsid ergutada, siis hoopis mõjuvamad olid keskvalitsuse radikaalsed sammud 1860-ndate aastate alguses. Väga ilmekalt peegeldub see asjaolu alljärgnevates arvudes, mis näitavad Liivimaa rendivahekordi³⁰:

1851./52. a. oli talupoegade omanduses 0,07% taludest, raharendil oli 13,88%, segarendil oli 4,2% ja teorendil oli 81,83% taludest.

1867./68. a. oli talupoegade omanduses 14,26%, raharendil 80,71%, segarendil 3,59% ja teorendil 1,42%.

Keskvalitsuse poolt forsseeritud raharendile üleminek põhjustas meie maa mõisamajapidamises küllalt terava kriisi. Tekkis vajadus teorendi kadumisel saada uusi kapitale tööriistade, hoonete jne. jaoks. Tundes teravat puudust sularaha järele, ei leidnud mõisad enam teist võimalust seda hankida, kui tagasi minnes liberaalide programmi juurde ja hakates lõpupoolel juba peale seniste võrdlemisi prekaarsete varustajate veel ühistulised krediidiettevõtted, mis loodud Schultze-Delitzsi ja Raiffeiseni põhimõtetel. XX sajandi alguses seltsis siis veel nendega Talurahva Põllupank ja Doni Põllupank. Seega ei saadudki enam peatada talude müümist, sest üldkonjunktuur

²⁷ J. V a s a r, *op. cit.*, lk. 442 jj.

²⁸ Dr. E. v. S t i e d a, *Das Livländische Bankwesen in Vergangenheit und Gegenwart, op. cit.*, lk. 417/418.

²⁹ H. E n g e l h a r d t, *op. cit.*, lk. 217.

³⁰ Fr. v. J u n g - S t i l l i n g, *Statistisches Material zur Beleuchtung Livländischer Bauer-Verhältnisse, St. Petersburg 1868*, lk. 8.

³¹ J. V a s a r, *op. cit.*, lk. 456.

mõisamajapidamises ei paranenud ja nõudis järjest uusi kapitale. Alljärgnev tabel näitab talundite võlgnevust Maailmasõja lõpul³²:

Eestimaa Krediitseltsis	8560	talundit	7 763 768	rbl.
Liivimaa „	7407	„	13 990 280	„
Talurahva Põllupangas	10 089	„	22 349 860	„
Doni Põllupangas	712	„	1 432 438	„
Peterburi-Tuula Põllupangas	250	„	750 000	„
Kokku	27 018	talundit	26 286 346	rbl.

Tuleb mainida, et talumajanduses tõi raharendile siirdumine ja osa talude müük põhjaliku pöörde paremusele. Talumajandus kisti seeläbi lahti oma senisest naturaalmajanduslikust kodutarbimise süsteemist ja viidi meie põllumajanduse kapitalistlikku ajastusse.

Nüüd lõpule jõudes võime kinnitada, et põllumajanduslikul krediidil on suur rahvamajanduslik tähtsus. Uus majandus ühes uute vaadetega nõudis „vanalt“ mitteinflatoorset ilmet kandvalt krediidilt rohkem kui see suutis anda. Tagajärjeks oli üha komplitseerituma kapitaliturgu varustava krediidiorganisatsiooni väljakujunemine, vastavalt põllumajanduse erinevatele nõuetele, mis tõrjus eemale „iganenud“ erakrediidi.

Eriti silmatorkavaks sai see nähtus üha suureneva rahamajanduse sissetungiga Eestis möödunud sajandi 60-ndatest aastatest alates. Sealjuures jõuti lõplikult selgusele, et põllumajanduslik krediit peab olema odav, pikaajaline ja amortiseeruv, milleks kõige kohasem oli hüpotekaarkrediit. See tugines seadusnormil, mille põhjal sai kinnisvarasid panditada vastava märkuse sissekandmisega kinnistusraamatusse. Nagu mainitud, oli hüpotekaarkrediidi otseseks ülesandeks krediidi saamist kergendada ja odavamaks muuta. Kergemaks muutus hüpotekaarkrediidi saamine eriliste pankade loomise läbi, kuna teine ülesanne täideti seega, et usaldus pankade vastu oli suurem ja hüpoteekpanga pantkirjad leidsid soodsama mahutuse kui üksiku põhimikuomaniku võlakiri.

Säärase agraarkrediitinstituutide suure rahvamajandusliku ülesande kiiremat arengut takistas ühelt poolt võistlus erakrediidiga, mis suutis konkureerida lokaalselt rohkem kättesaadavusega ja lihtsustatud ning kiirendatud laenu saamisega, teisalt võimul olev mõisnikkude konservatiivsus, ning eriti rippumine traditsioonilise sotsiaalse süsteemi küljes, millel rajanes selleaegne mõisa majapidamine. Alles sajandi jooksul teravate kriiside mõjustusel suutsid moodsad majanduslikud vaated muuta mõisniku konservatiivsuse, muuta ta empiirilise subjektiivse tõekspidamise objektiivseks, mis oli seda raskem, et

³² A. T h o m a s o v, Talundite pangalise hüpoteekkrediidi korraldus Eestis enne Eesti Maapanga asutamist, Eesti Maapank 1926–1936, Tallinn 1936, lk. 200.

kogu põllumajanduslik tootmine kuulub üldse konservatiivsemate tööalade hulka.

Terav krediidivajadus aitas kiirendada ka eesti talupoegkonna sotsiaalset tõusu, õpetades teda rahamajanduse sissetungil kasutama rahvusvahelise rahaturu intressi ja kursikõikumiste keerises esinevaid spekulatiivset ilmet kandvaid võimalusi.

Nagu sellest lühikesest ja linnulennulisest probleemistiku käsitlusest selgub, on krediidi tähtsuse üksikasjalisem vaatlemine rahvamajanduslikus perspektiivis võetuna väga komplitseeritud, kusjuures kogu probleemistik ehitub üles faktil, et orgaanilis-struktuurilise krediidimajanduse ülesandeks on korraldada rahvamajanduslikus käibes tsirkuleerivate finantsväärtuste ringimist vahetatavuse abil.

Loomulikult nõuaks üksikasjalisem vaatlus palju põhjalikumalt ja pikemat käsitelu ja on kogu oma ulatuses ning probleemide mitmekesiduses õige aeganõudev töö. Nende läbitöötamine üksikutegi tähtsamate probleemide kaupa on suuteline andma täiesti soliidset aluspõhja meie vastava ajastu üldsünteesile, tõstes esile eriti meil krediidinduse tähtsuse, millele seni on pühendatud, arvestades tema tähtsust rahvamajanduses, suhteliselt vähem tähelepanu kui teistele probleemidele.

F. Sauks.

Les problèmes fondamentaux du développement historique du crédit en Estonie.

(Résumé.)

Comme on sait le crédit est propre à chaque stade de l'économie, mais il n'acquiert d'importance dans l'économie politique qu'avec le développement de l'économie financière, qu'on aperçoit dans l'histoire estonienne sur une plus large échelle à partir du XIX siècle seulement. C'est alors que l'argent, par la voie des prêts, devint capable de transmettre un pouvoir d'achat qui était beaucoup plus commode que la transmission des moyens de travail et de consommation sous forme concrète. En rapport avec les branches de l'économie politique plus développées à cette époque nous pouvons diviser le crédit en trois grandes classes a) le crédit agricole b) commercial et c) industriel. Pour l'utilisation du crédit le bénéficiaire eut à en payer le prix-l'intérêt, qui dépendait des conditions régissant le marché du crédit, soumis habituellement à la loi de l'offre et de la demande. Les capitaux alors en circulation étaient relativement petits, entraînant une augmentation régulière de la demande en face de l'offre, par suite de quoi le taux d'intérêt était élevé. Le taux élevé du crédit et la quantité modique d'argent mise en circulation par le crédit amenèrent à l'ordre du jour les questions d'organisation du crédit. A cela s'ajoutèrent encore les moments de liquidité et de confiance. Par l'union de tous ces éléments furent créés des organes pour la fourniture des crédits. C'est ainsi que dès 1763 était fondée à Tartu la Caisse de Prêt et d'Escompte. Avec le développement de la circulation du crédit les dispensateurs organisés de l'argent, à savoir les banques, s'imposèrent toujours de plus en plus à la première place, acquérant une importance tout à fait considérable dans la structure de l'économie politique moderne. Parallèlement commença à diminuer l'importance première de l'argent, comme régulateur des prix,

de la production et de la conjoncture, dont le rôle passait pour une grande part au crédit. Comme on comprit que les diverses branches de l'économie avaient des exigences particulières en matière de crédit, on s'efforça d'y adapter les organismes de crédit. C'est ainsi que tout le crédit commercial et une grande partie du crédit industriel commencèrent à circuler dans une plus large mesure sur le marché financier et la plus grande partie du crédit agricole sur le marché des capitaux. Nous voyons par là que l'économie nouvelle avec des vues tout à fait neuves exigeait de l'ancien crédit sans caractère d'inflation plus qu'il n'était capable de donner. La conséquence en fut la formation d'une organisation tout à fait compliquée de crédit accordant le crédit par inflation.

Rakvere ja Tallinna majanduslikud suhted XVII sajandi keskel.

Tallinna ja Rakvere majanduslikku vahekorda võime XVII sajandil ainuvalitseva merkantilistliku majandussüsteemi taustal vaadelda kui laokoha- ja sisemaalinna vahekorda. Sisuliselt tähendas see, et Tallinna kodanikel oli õigus harrastada väliskaubandust, kuna rakverelased olid kohustatud oma väljaveokaubad müüma Tallinna kodanikele ning ostma neilt ka oma ümbruskonna varustamiseks vajalikud väliskaubad. Väliskaubanduse suhtes olid Rakvere kodanikud seega seatud ühele astmele maaelanikkudega. Selline subordinatsioonivahekord näib Tallinna ja Rakvere vahel, muide, olevat kehtinud juba varemini, kujunedes tõenäoselt välja keskaja lõpupoolel, s. o. Tallinna kaubanduse õitseaial. Peale Rakvere luges Tallinn oma kaubanduslikku piirkonda kuuluvaks veel Paidet ja Lihulat ning sadamalinnu — Haapsalut ja Narvat. Koguni üle Soome lahe ulatusid tema laokohapretensioonid¹. Pole teada, kuidas selline subordinatsioonivahekord Tallinna ja Rakvere vahel välja kujunes — Rootsi valitsuse poolt vähemalt poldud siin seni veel vastavaid korraldusi tehtud. Kindel igatahes on, et Tallinn toetus sel alal Rakvere kodanikkudega hiljemini tekkivas tülis kindlalt oma sellekohasele tavaõigusele. Teisest küljest aga näeme ka, et rakverelased ei leppinud tallinlaste majandusliku eestkostmisega, vaid nõudsid endile õigust väliskaubameestega vahenditult kaubitsemiseks.

Neis emantsipatsioonipüüetes näisid juhtivat osa olevat etendanud vennad Ralingud², eeskätt Hans. Viimane oli 1649. a. tellinud

¹ Tallinna raad Sigismundile 23. III 1593, hertsog Karlile 19. VII 1595, Gustav Adolfile 17. VII 1619, 8. IX 1620, 15. V ja 9. VI 1621, 14. X 1623, Livonica II 43 ja 44, RRA; Gustav Adolf Tallinna raele 1. IX 1624, 5. V 1629, F. G. v. Bunge, Die Quellen des Revaler Stadtrechts, II Bd., Dorpat 1847, lk. 207—208, 212—213.

² Ka Ralich või Rahling.

endale otse välismaalt kaupu, kasutades nende Öresundist läbiveo puhul võõra nime peale kirjutatud tsertifikaati. Tellitud kaubad kavat- ses ta Tallinna sadama kaudu Rakveresse vedada. Oli täiesti loomulik, et Tallinna kaupmeeskond ei saanud selle, ilmsesti nende privileegide vastu käiva üritusega leppida ning rae korraldusel pandi Ralingu kaubad aresti alla. Viimane pöördus nüüd kaebusega Eestimaa kuberner- eri Erik Oxenstierna poole, nõudes Tallinna rae korralduse tühist- tamist. Oxenstierna, pooldades vabakaubanduse põhimõtteid, asus Tallinna rae teoviisi suhtes alul eitavale seisukohale. Ta väitis, et viimasel pole õigust ilma ametivõimude loata võõra linnakodaniku kaupade konfiskeerimiseks. Tallinnal polevat oma privileegide järgi mingit õigust Rakvere („als ein Weichbild“) üle, keda riigivalitsus heal meelel majanduslikult aidata tahab. Et Ralingut tuleb vaadelda kui võõrast kaupmeest, siis peab ta võima kasutada ka võõraste kohta hiljuti kehtima pandud vabadusi³. Lõpuks ähvardas kuberner Tal- linna raadi, et kui viimane ei loobu sellist laadi kaubanduse kitsen- dustest, siis saavat Kuninglik Majesteet „mit der eiserner Hand darein greiffen“. Kuberneriga selles asjas läbirääkimisi pidav Tallinna sünd- dik väitis, et Ralingu kaupu polevat mitte konfiskeeritud, nagu viimane kaevanud, vaid ainult lõpliku otsuseni aresti alla pandud. Seda ei saa- vat raele, kelle ülesandeks on oma linna õiguste ja vabaduste üle valvamine, sugugi keelata. Ta asus seisukohal, et rakverelastele Tal- linna sadama kaudu kaupade läbiveo vabaks andmine tähendaks Tallinnale kindlat majanduslikku hävingut. Varemini olevat selles küsimuses kehtinud selline kord, et rakverelased on ostnud kõik vajalikud väliskaubad Tallinna kodanikelt. Ta juhtis kubeneri tähele- panu valitsuse poolt Soomes kehtima pandud linnadevahelisele töö- jaotuse süsteemile, kus sisemaalinnad on majanduslikus sõltuvuses laokohalinnadest. Et kuberner oli Tallinna raelt nõudnud dokumen- taalset tõendust selle kohta, et Tallinn omab õigust Rakvere üle „kääskimises“⁴, siis Tallinna raad omalt poolt nõudis rakverelastelt õigustekirjade ettenäitamist, millest nähtuks, et neil on luba Hollan- dist ja teistest paikadest tellitud kaupu läbi Tallinna Rakveresse vedada. Mis puutub 1648. a. lepingus ettenähtud kaubanduse vaba- dustesse, siis raad luges selle ainult Vene, mitte Rakvere, kaubanduse kohta käivaks. Lõpuks tegi Erik Oxenstierna raele ettepaneku, Ralingu praegu aresti all olevad kaubad vabaks anda ning seejärel Tallinna—Rakvere kaubanduslik tüli põhimõtteliselt lahendada. See ettepanek pörkas aga Tallinna rae kindla seisukoha vastu, kes ei

³ Vastavalt Tallinna rae ja Erik Oxenstierna ning tolliinspektor Peter Heltscheri vahel 24. III 1648 sõlmitud kokkuleppele. Bunge, *op. cit.*, lk. 253—271.

⁴ „... begehrtten auch zu wissen, ob diese Stadt (s. o. Tallinn) solches Privilegium hette, dasz sie über Wesenberg... zu gebieten hette...“

pidanud võimalikuks Ralingu kaupu läbi lasta⁵. Nähtavasti ei õnnestunudki kuberneril raadi järeleandmisele mõjustada.

Raling aga ei mõelnudki alla anda, vaid võttis selle asemel teised abinõud tarvitusele. Ta esines sooviavaldusega Tallinna kodanikuks saada, mis 1650. a. mais teostuski⁶. Kasutades oma tihedaid kaubanduslikke sidemeid Rakverega, eriti oma seal asuvate vendade kaasabi, asus ta nimetatud aleviga arendama võrdlemisi laialdast kaubandust. Tallinna kodaniku õigused võimaldasid tal nüüd Rakveres ülesostetud vilja kitsendamatumalt välismaale saata ning selle vastu Rakveret varustada välismaalt tellitud kaupadega. Paistab, et Ralingul õnnestus peaaegu kogu Rakvere väliskaubandust enda kätte koondada. Selle loomulikuks tagajärjeks aga oli, et nii Tallinna kui Rakvere võistlevad kaupmehed hakkasid teid otsima Ralingu monopoliseisukorra murdmiseks. 1651. a. sügisel esitasid kolm Rakvere kaupmeest Mauritz v. Aaken, Wilhelm Eggers ja Marten Klock, ilmsesti Tallinna Suurgildi hässitusel, keda hiljemini mainiti peasüüdistajana, Hans Ralingu vastu raske süüdistuse maakaubanduse asjus. Kaevati, et viimane laskvat oma vendadel ja teistel isikutel mitte üksnes palju vilja, vaid ka muid maasaadusi Rakvere ümbuskonnas üles osta ning Toolse sadama kaudu suutidega Tallinna vedada. Hiljuti olevat tal Toolses umbes 90 säilitist vilja väljaveoks valmis olnud. Samuti olevat ta sealt kaudu palju soola, kalevit, siidi ja muid kaupu Rakveresse saatnud, mida ta oma agentide kaudu maal müütavat. Toolse sadamas olevat Ralingu kaubanduse tagajärjel viimasel ajal võrdlemisi elav tegevus⁷.

Järgmise aasta alguses võeti Ralingu maakaubanduse asi Tallinna raekohtus arutusele. Raekohtus tunnistas Raling, et ta on küll Rakvere piirkonnas vilja üles ostnud, kuid see olevat toimunud täiesti seaduspäraselt, sest tal olevat selle kohta maanõunik Tiesenhauseenilt vastav luba. Loa eest ta maksvat viimasele 40 marka aastas⁸. Raad aga ei aktsepteerinud seda ning laskis Ralingu kaubad aresti alla panna. Et lõpliku otsuse tegemine selles küsimuses kuulus kubernerile, siis raad pöörduski Erik Oxenstierna poole⁹. Kuberneri ees väitis Raling, et Tallinna rae süüdistus tema vastu eestülesostmises olevat alusetu. Ta olevat isiklikult ja oma vendade

⁵ Tallinna rae prot. 17. VIII ja 7. IX 1649, Ab 61, TLA.

⁶ Tallinna kodanikkuderaamat 1624—1690 ühes jätkuga kuni 1710. Toim. G. Adelheim, TLA väljaanded nr. 7, Tallinn 1933, lk. 30.

⁷ Tallinna rae prot. 13. IX 1651, Ab 63, TLA. Peale Toolse olid Viru rannikul lubatud sadamateks Mahu ja Vergi. Kõigi teiste sadamate kasutamise oli keelatud. E. Oxenstierna Kunda mõisa omanikule (või rentnikule) Johan Müllerile 8. IX 1652, ERKKA A 60, ERKA.

⁸ Hiljemini Tiesenhauseen eitas sellise loa andmist. Vt. Tallinna rae prot. 26. II 1656, Ab 68, TLA.

⁹ Tallinna rae prot. 10. ja 26. I 1652, Ab 64, TLA.

kaudu vilja tõepoolest üles ostnud, kuid see olevat toimunud Rakveres, mitte maal. See olevat ometi vastava kuningliku resolutsiooni kohaselt igale kaupmehele vaba. Selle ülekuulamise põhjal Erik Oxenstierna soovitas raele Ralingu vili vabaks anda ning teda, kui ta peakski veidi süüdi olema, teisel viisil trahvida¹⁰. 22. III 1652 raad tunnistas Ralingu siiski eestülesostus, seega ka kodaniku-vande rikkumises, süüdi olevat ning määras talle 500 riigitaalrit trahvi. Ühtlasi hoiatati teda kodanikuõiguste kaotamise ähvardusel maakaubanduse jätkamise eest¹¹.

Sellise kõrge rahatrahvi määramine tuli Ralingule täiesti ootamata. Järgmisel päeval ta saatis oma käemehed Cornelius Murer'i ja Axel Holtz'i¹² rae ette, kes palusid trahvi alandada, sest temale olevat täiesti teadmata, millal ta oma kodanikuvande vastu on eksinud. Üksnes oma „armsa“ ülemuse otsusele allaheitmise märgiks olevat ta nõus maksma 80 riigitaalrit. Rae vastutuleku puhul töötavat ta igasugusest keelatud kaubandusest edaspidi hoiduda. Raad aga ei aktsepteerinud Ralingu seletust, vaid püsis oma otsuse juures¹³. Raling oleks ehk trahviraha maksmisega veelgi viivitanud, kuid rael oli küllaltki mõjuvaid abinõusid tema vastupanu murdmiseks. Nii kavatses Raling 1652. a. juulis vedada veetee kaudu Tallinnast Rakveresse umbes 4000 riigitaalri eest kaupu. Kaubad olid juba selleks üüritud suuti lastitud, kui raelt sadamavahtidele korraldus tuli, Ralingule kuuluvad tünnid ja kotid laevast jälle välja laadida ning edaspidise korralduseni kinni pidada. Varsti seejärel maksiski Raling Cordt Meuseleri kaudu oma trahvisumma raele ära. Alles järgmisel aastal maksti talle osa trahviraha Erik Oxenstierna mõjul tagasi, esiteks 200, hiljemini veel 100 riigitaalrit. Seega alanes trahvisumma lõpuks 200 riigitaalrile¹⁴. Ometi oli Ralingul Tallinna raega veel hiljeminigi arusaamatusi Rakvere viljakaubanduse alal. 1652. a. sügisel näiteks kaevati tema peale, et ta olevat lasknud endale maalt 40 sälitist rukkeid üles osta ning peale selle olevat temale veel terve laeva (Kreyer) last rukkeid saabunud. Raling aga kinnitas, et tema ostud on kõik seaduspärased. Üksnes viimane laevalast rukkeid kuuluvat temale, 40-sälitiseline kogus aga tema vennale, Hans Wrangell'ile, Hans Möller'ile ja Rehbinder'ile. Raad hoiatas teda uuesti, kuid otseselt süüdistada teda siiski ei saadud¹⁵. 1652. a. tuli Rakvere kaubanduslike õiguste küsimus kuber-

¹⁰ E. Oxenstierna Tallinna raele 19. III 1652, ERKkA A 60, ERKA.

¹¹ Tallinna rae prot. 22. III 1652, Ab 64, TLA.

¹² Viimased ei näi olevat kuulunud Tallinna kodanikkude hulka. Vt. eespool-tsiteeritud Tallinna kodanikkuderaamat.

¹³ Tallinna rae prot. 23. III 1652, Ab 64, TLA.

¹⁴ Tallinna rae prot. 31. VI ja 17. VIII 1652, 26. ja 29. IV 1653, Ab 64 ja 65, TLA.

¹⁵ Tallinna rae prot. 15. X 1652, Ab 64, TLA.

manguvalitsuses põhimõttelisele otsustamisele. See sündis Rakvere kaupmeeste algatusel, kes esitasid kubernerile kaebuse nende kaubanduse ja toitumise kitsendamise üle tallinlaste poolt. Ehkki Erik Oxenstierna näis alul pooldavat rakverelastele väliskaubanduslike üguste andmist, kujunes otsus siiski selliseks, nagu seda ametlikult tunnustatud merkantilistlik linnadevahelise tööjaotuse põhimõtte ette nägi. Rakverelastel väideti olevat küll õigus oma linna müügile toodud maasaadusi puhta raha või kaupade vastu üles osta ja samuti ka neid Tallinna vedada, kuid siin võisid nad oma kaubatehinguid sooritada ainult Tallinna kodanikkudega, mitte võõrastega. Kaupade veoks võisid Rakvere kodanikud kasutada nii maa- kui veeteed. Kuid viimasel juhul võisid nad kasutada üksnes kohalikke paate ja suute, mitte aga võõraid veesõidukeid¹⁶. Viimatimainitud klausel kahtlemata oli ette nähtud äsja kehtima pandud korraldusest möödahiilimise vältimiseks.

Erik Oxenstierna provisoorsele korraldusele järgnes 1653. a. Rakvere-Tallinna kaubandusliku vahekorra lõplik lahendamine Stockholmis. Kristiina poolt 23. novembril allakirjutatud resolutsioon korraldas õieti kõikide Eestimaa alevite (Flecken) vahetada Tallinna kui laokohalinnaga. Alevikodanikel keelati Tallinnas väliskaupmeestega kaubitseda. Erandit võidi teha vaid selliste kaupade alal, kus võõrastele võimaldati üksteisega vahenditult kaubitseda. Võõrad kaupmehed võisid alevs üksnes Tallinna kodanikkudega kaubitseda. Viimastel aga oli seejuures keelatud võõraste ja alevikodanikkude huvides pettust tarvitada sel viisil, et nad viimastele fiktiivselt, oma nime all ja „ohne seinen sonderbahren Frommen und redlichen Gewinn“, omavahel kaubitseda võimaldasid. Kaupade veoks ei võinud alevikodanikud kasutada võõraid laevu, mis oleks võimaldanud neil salakaubandust harrastada. Tollimaksust kõrvalehoidumise vältimiseks pandi kehtima kord, et Tallinnas veesõidukitesse laaditud kaupade kohta tuli kaupmeestel hankida Tallinna portooriumitollitorist vastav tõendus, mis pidi kaupade saabumisel Toolse või Haapsalu sadamasse sealseile sadamaülevaatajaile ette näidatama. Kaupade veo puhul Tallinna tuli vastav tõendus nõutada kohalike sadamaülevaatajailt ning esitada Tallinna tolliametis. Lõpuks keelati nii alevi- kui ka linnakodanikele maakaubandus¹⁷.

Selle uue relva abil asus Tallinna raad nüüd Tallinna kodanikes kadedust¹⁸ tekitanud vendade Ralingute suurejoonelise kaubanduse

¹⁶ E. Oxenstierna poolt 28. VII 1652 avaldatud plakat, ERKka A 60, ERKA. Sama (ärakirjas) BF 82, TLA.

¹⁷ Bunge, *op. cit.*, lk. 277—279. Selle küsimuse arutamise kohta riiginõukogus vt. Svenska riksrådets protokoll, XV, Stockholm 1920, lk. 507—512.

¹⁸ Tallinna portooriumitollitoria ülem G. Glottaw'i väljendus tema kirjas E. Oxenstiernalle 10. X 1653, Ox. saml., RRA.

vastu võitlust pidama. Kuid juba Erik Oxenstierna 1652. a. plakat võimaldas Tallinna rael siin kõva kätt tarvitada. 1653. a. suvel tellis Hans Raling välismaalt ühe koguse soola, mida ta kavatses Rakveresse saatmiseks sadamas otse laevalt selleks üüritud suuti ümber laadida. See toiming äratas aga tallinlastes kahtlust. Raling kutsuti raekohtu ette, kus ta oli sunnitud tunnistama, et sool oli tegelikult tellitud tema venna Peetri ja teise Rakvere kodaniku König'i arvel. Selle tunnistuse põhjal raad annulleeris kaubatehingu, motiveerides oma otsust järgmiselt: 1) rakverelastel pole õigust vahenditult võõrastega kaubitseda ja 2) võõrastel pole lubatud kaupu sadamas otse laevalt vastu võtta, vaid need tuleb osta kohalikelt kodanikelt¹⁹. Tallinna portooriumitolli ülema Glottaw'i teatel kavatsenud Rakvere kodanikud saata oma saatkonna Stokholmi, et selles ja mõnedes teistes küsimustes Tallinna rae peale kaebust tõsta²⁰. Tõenäoselt piirdusid nad oma soovide esitamisega Erik Oxenstiernale, keda sama aasta sügisel Tallinna ja Eestimaa alevite kaubanduslike vahetõrgete arutamisel riiginõukogus näeme konstateerivat alevikodanikkude rahulolematust Tallinna majandusliku eestkostmisega²¹. Nagu juba eespool nägime, otsustas valitsus tüliküsimuse rakverelaste kahjuks.

Oleks võinud arvata, et valitsuse otsus mõjus Ralingute kaubanduslikule ettevõtlikkusele pidurdavalt. Ent lehitsedes Tallinna raekohtu protokolle järgnevalt aastailt, ilmneb otse ümberpöörduvalt, et Ralingute keelatud kaubandus võttis senisest hoopis avaramad dimensioonid, ähvardades hoopis likvideerida teiste Tallinna kodanikkude kaubanduse ümberkaudse maaga. Ralingud haarasid endi kätte mitte üksnes kogu Rakvere ümbruse maakaubanduse, vaid nende agendid rändasid isegi Tartu, Viljandi ja Põltsamaa piirkonnas ringi, hoiatades talupoegi omi maakaupu, nagu vilja, rasva, vaha, mett, jahisaaki jne., Tallinna viimast ning soovitades neil selle asemel pöörduda Ralingute poole, kes maksvat paremat hinda. Selle tagajärjel kahanes näiteks 1655./56. a. talvel teiste Tallinna kodanikkude soola müük miinimumini. Ralingute omavaheliste kaubatehingute seaduspärasus näis Tallinna raele küll alati kahtlasena, kuid seda oli võimatu tõestada. 1655. a. sügisel kuulati Hans Raling rae ees põhjalikult üle ning uuriti, kas tema ja ta Rakveres elava venna vahel teostatavad kaubatehingud pole fiktiivsed või kas siin pole tegemist komisjoniäriaga (nimelt maskopei-vahekorraga) tema ja rakverelaste vahel. Raling eitas seda, väites, et ta saab kaubatehingutelt samasugust ausat vahekasu, nagu teisedki Tallinna kodanikud. Viimaks raad andis Ralingule valida, kas ta tõendab vandega,

¹⁹ Tallinna rae prot. 2. VIII 1653, Ab 65, TLA.

²⁰ G. Glottaw E. Oxenstiernale 10. X 1653, Ox. saml., RRA.

²¹ Svenska riksrådets protokoll, XV, lk. 507—512.

et ta 1) pole maskopei-vahekorras ühegi Rakvere kodanikuga ega võta osa maakaubandusest ja 2) et tal, enne soola ja teiste kaupade tellimist, polnud teada kindlaid ostjaid, või vastasel korral maksab raele umbes 1000 riigitaalri suuruse summa (tõenäoselt kautsjoniks). Et Raling otsustas maksta nõutud summa, vabastati ta vandest ²².

Nende ridade kirjutajal pole olnud võimalik jälgida lõpuni Ralingute skandaalseid kaubandusprotsesse. Võimalik, et Tallinna raad keelas Ralingutel lõpuks omavahelise kaubitsemise, sest 1658. a. näeme Peeter Ralingut Rakverest Tallinna asuvat, kus ta andis kodanikuvande 26. märtsil ²³.

Kokkuvõttes leiame, et Rakvere-Tallinna vahel oli juba enne XVII sajandit tekkinud teatav majanduslik subordinatsioonivahekord, kusjuures Rakvere kodanikud võisid kohalikud maakaubad toimetada välisurule ainult tallinlaste vahetalitusel ning osta vajalikud väliskaubad samuti nendelt. Sellise vahekorraga olid rakverelased ainult sunnitud nõus. XVII sajandi keskel ilmneb nende seas püüe, astuda välismaadega otsesesse kaubanduslikku ühendusse. Nende eestvedajateks saavad vennad Raling'ud. Et Tallinna raad ei võimaldanud neil kui Rakvere kodanikel otsest kaubandust välismaaga, astus üks vendadest, Hans, Tallinna kodanikuks. Tallinlastel oli raske kontrollida nende omavaheliste kaubatehingute seaduspärasust. Seepärast oli neil võimalik haarata endi kätte mitte üksnes kogu Rakvere ja Virumaa, vaid ka osa Tartu, Viljandi ja Põltsamaa piirkonna kaubandusest. Rakvere-Tallinna kaubanduslik tüli põhjustas valitsust lõpuks kõigi Eestimaa alevite vahekorda Tallinnaga revideerimisele võtma. Otsus langes, nagu seda kehtiva merkantilistliku majandussüsteemi juures oodata võis, Tallinna kasuks ning alevite väliskaubanduslikud üritused loeti seadusvastasteks. Peale Rakvere puudutas see otsus Paidet, Lihulat ja Haapsalut. Ralingud aga jätkasid oma ilmsesti ebaseaduslikku kaubandust veel hiljemini.

A. Soom.

Les relations économiques de Rakvere et de Tallinn au milieu du XVII siècle.

(Résumé.)

Entre Rakvere et Tallinn il s'était établi dès avant le XVII siècle un certain rapport de subordination économique, par suite duquel les bourgeois de Rakvere ne pouvaient expédier sur le marché étranger les produits locaux que par l'intermédiaire des habitants de Tallinn, les achats des produits étrangers nécessaires se faisant de la même façon. Les habitants de Rakvere ne s'accommodaient d'une telle situation que contraints et forcés. Vers le milieu du XVII siècle il se manifesta chez eux une tentative

²² Tallinna rae prot. 20. IX 1655 ja 26. II 1656, Ab 67 ja 68, TLA.

²³ Tallinna kodanikkuderaamat, lk. 48. Peale Peetri näib Hansul olnud Rakveres veel teisi vendi, nagu see ilmneb Tallinna rae prot. 13. IX 1651, Ab 63, TLA.

d'entrer en contact commercial direct avec les pays étrangers. Les entrepreneurs furent les frères Raling. Comme le conseil communal de Tallinn ne leur permettait pas, comme bourgeois de Rakvere, de faire du commerce directement avec l'étranger, l'un des frères, Hans, acquit le droit de bourgeoisie de Tallinn. Il était difficile aux gens de Tallinn de contrôler la légalité des opérations commerciales faites entre eux. C'est pourquoi il leur fut possible de prendre en mains non seulement tout Rakvere et la province de Virumaa, mais encore une partie du commerce de la région de Tartu, Viljandi et Põltsamaa. Le différend commercial entre Rakvere et Tallinn amena finalement le gouvernement à entreprendre une révision des rapports de tous les bourgs de la province d'Estonie avec Tallinn. La décision fut à l'avantage de Tallinn, comme on pouvait s'y attendre en raison du système économique mercantile alors en vigueur, et les essais entrepris par les bourgs de faire du commerce avec l'étranger furent considérés comme contraires aux lois. Outre Rakvere cette décision atteignait Paide, Lihula et Haapsalu. Mais les Raling poursuivirent plus tard encore leur commerce, notoirement illégal.

Kuidas publitseerida üld- ja rahvusajaloo allikaid¹?

Praegusel ajal, kus ideoloogiline võitlus ühtede või teiste riigivormide õigustamiseks on viinud Euroopa erinevaise gruppidesse ja laagritesse, kasvab ka ajaloo uurimisele ülesanne etendada oma osa selles võitluses. Siin võib esineda ta lepitajana, kuid teda kasutatakse ka vaenu õhutajana. Aktuaalne ja elulähedane ajaloo uurimine valib seetõttu oma vaatlusalaks just seesuguseid teemasid, mis teenivad seda ideede võitlust või on tähtsad oma riigi ja rahva arengu seisukohalt. Ajaloo uurimise aktuaalsus osalt on ette dikteeritud riigivõimude endi poolt, osalt toimub see tema kaudsel mõjustusel või vastavalt kasvatatud uurijate generatsiooni enda algatusel. Igatahes on märkimisväärne tõsiasi, et ajaloo uurimine on peaaegu kõikides maades aktualiseerunud, ta suundub küsimuste vaatlemisele, mis oma tulemustelt huvitab laiemat üldsust ja riigivõimu. Ajalugu riigikasvatustliku propagandavahendina, rahvus- ja riigikaitse tugevdajana ja ideede õigustajana on eriti moodi läinud ja seesugust püsivust kannab sagedasti paljudes riikides tänapäeval ka ajaloo uurimise vaim üldiselt.

See ei tarvitse aga põrmugi veel olematuks teha ajaloo uurimise otsest kõrgemat sihti, mineviku tõdede otsimist ja nende teatavaks tegemist olevikule. Just nende tõdede otsimine peabki olema aktuaalse ajaloo uurimise sihiks. Nende tõdede ärakasutamine poliitilises võitluses või muuks otstarbeks üldsuse poolt on eriküsimus, on aja ja olukorra vajaduste tulemus; ta toimub sagedasti väärvõtetega ja just

¹ Zürichis 3. IX 1938, VIII Rahvusvahelisel Ajalooteaduste Kongressil arhiivinduse sektsioonis peetud ettekande autoriseeritud tõlge.

tõe mahasalgamisega, ja see osa ajaloouurimise positiivsest või negatiivsest kasutamisest ei kuulu meie vaatlusele, kui kõneleme siin ajaloouurimise üldisest aktualiseerimisest.

See ei eemalda ka alati asetleidnud voolu ajaloouurimises, tegelda minevikuga ainult põhimõttel: teadus teaduse pärast, või üksikute ilulemist minevikuga, üksikute puhtsubjektiivsete maitsete ja huvide rahuldandmist ajaloouurimise najal, ilma elu poolt määratavate ülesannete arvestamiseta. Samuti on ja jääb minevik ka diletantliku, aga seejuures sageli asjatundmatu tegelemise alaks. Siin ajalooallikate publitseerimisest kõneldes ei ole mõeldud ka seesuguste ajaloouurimise voolude mõõtuandvat arvestamist. Ajaloouurimise rõhutatud elulikkuse ja utilitaarsuse printsiibist kui tänapäeva ajaloouurimise iseloomust väljudes tuleb käsitleda sama juhtnööri ka ajalooallikate publitseerimisel.

Allikate publitseerimisel on tähtis teema aktuaalsus. Teema tähtsusega kasvab ka publikatsiooni tähtsus eeldusel, et on olemas teemakohaseid väärtuslikke materjale, mida avaldada. Oma rahvusliku ajaloo piiridest kasvab publikatsioon üldise ajaloo väärtuslikuks abistajaks ainult oma sisust olenevalt.

Kumba eelistada, kas üldise ajaloo teenimist või oma rahvusliku ajaloo huve, oleneb eeskätt vastava maa ajaloouurimise seisust ja küsimuste kaasaegsest akuutsusest. Pole kahtlust, et jäävama väärtusega on need publikatsioonid, mis on oma ulatuselt tähtsamad, teenides nii oma rahva kui ka üldist ajalugu.

Oleneb loomulikult kõigepealt materjalide kogudest ja arhiividest, mis teataval maal olemas, milliseid teemasid saab rohkem või vähem käsitleda publikatsioonide kaudu. Teiseks on muidugi määrav tähtsus majanduslikel võimalusil. Eeldades, et viimasest küsimusest on võimalik üle saada, vaatleme teemade valiku ja publitseerimise mooduse küsimusi.

On kõigile tuntud algtõde, et ei saa kõike olemasolevat allikaainestikku publitseerida, — sel ei ole mingit mõtet. Meie ajal ilmub vist peaaegu igas riigis rohkem teoseid, kui see vajalik oleks. Raske on leida mingit ühist mõõdupuud selleks, kuidas teostada filtreerimist, et ainult väärtuslikumad teosed avaldamist leiaksid. Kuid peaks valitsema vähemalt põhimõte, et ajaloouurimise alal ja eriti allikate publitseerimisel kaalutaks tõsiselt, mida avaldada ja kuidas avaldada. Tuleb end seostada laiema huvi ja elulikkusega ka publitseerimisküsimustes, sest lõpuks iga publikatsioon on mõnevõrra kasulik kohalikule või üldisele ajaloouurimisele. Selleks, milline küsimus teisest tähtsam on, ei saa anda siin mingisuguseid juhtnööre, seda tuleb lahendada konkreetjuhtumite puhul, võttes valikul aluseks nii oma rahvuse kui ka üldise ajaloo huvid.

Jäädes peatuma teatava teema resp. teemade juures, tekib meil

rida põhimõttelise tähtsusega küsimusi, mille lahendamise moodused peaksid olema eri maade vahel võimalikult kokkukõlas.

Üks neist põhimõttelistest küsimustest on teemakohase materjali avaldamise ulatus. Kui meil on võimalik avaldada kõik materjalid antud teema kohta tervikuliselt, siis oleme õnnelikumas olukorras. Raskem on aga siis, kui peame sellekohases rohkes ainestikus toimetama tähtsamate ja iseloomulikimate dokumentide valikut.

Seejuures on peale valju objektiivsuse vajalik ka teadusasutiste omavaheline informatsioon ja vastastikune abistamisteenistus teises maas asuvate vastavate materjalide vahendamisel publitseerimist toimetavale asutisele. See abistamisteenistus on nüüd mitmeti kergendatud kataloogide olemasolu, uurimisstipendiumide andmise ja puhttehniliste kopeerimisvahendite arenemise näol.

Teine tähtis küsimus publitseerimisel on publikatsiooni iseloomu otsustamine, kas tahetakse anda välja populaarne või puhtteaduslik üllitus. Nii ühel kui teisel juhul tuleks silmas pidada ka teiste maade huvi publikatsiooni vastu. Ses mõttes oleks tähtis saavutada eri maade vahel kokkuleppeid ühise publitseerimisviisi kohta, mis peaks sisaldama nõudeid haarata publikatsioonidesse vastavaid sissejuhatusi, mis esitaksid järgneva publikatsiooni vähemalt üldjoonelise teadusliku läbitöötamise, niiõelda materjali analüüsi ja hinnangu. Nii populaarsed kui ka puhtteaduslikud väljaanded peaksid loomulikult varustatud olema vastavate kommentaaridega. Rõhutatult tähtsaks küsimuseks, eriti siis, kui publikatsioon ületab rahvusliku ajaloo raame, on sissejuhatuse, regestide, kommentaaride ja lõpuks mõnel puhul ka dokumentide endi tõlgete keele küsimus. See on esijoones rõhutatav väike- või keskrahvaste publikatsioonide kohta. Siin tuleks esitada nõudmine, et seesugused publikatsioonid oma vastavate teaduslike selgituste osas oleksid varustatud tõlkega mõnda suurkeelde, millena esijoones peaksid arvesse tulema inglise, prantsuse ja saksa keel või vastavalt publikatsiooni ilmumise regioonile mõni seal valitsev teine suurkeel (itaalia, hispaania, vene). Seesugused nõudmised peaksid esitatud olema eriti Skandinaavia, Balti, Balkani riikide, Poola, Ungari, Tšehhoslovakkia ja Hollandi kohta. Keeleküsimuse otsustamine publikatsioonide suhtes eri maade vahel oleks kahtlemata suureks hõlbustuseks üldise ajaloo uurimisele.

Teemade endi valiku suhtes, mis kohta ainestik peaks publitseerimisele tulema, on vajalik otsustada, nagu nägime, 1) üldise ajaloo ja 2) oma maa ajaloo seisukohtadelt.

Esimesel juhtumil on eriti soovitatav koostöö ajaloo eri küsimustes kokkukuuluvate riikide vahel. Näiteks mainigem ainult publikatsioon Maailmasõja ajaloo, Hansa ajaloo, Läänemere ümber olnud võitluste, Madalmaade kaubandusliku ekspansiivsuse jne. kohta. Nendest küsimustest on otseselt huvitatud terve rida riike ja üldise ajaloo seisukohalt ka kõik ülejäänud. Seesuguste ulatuslike küsi-

inuste kohta allikate publitseerimisel on tarvilik senisest palju tihedam ja kestev koostöö väljaandvate asutiste vahel eri riikides. Tuleks leida kokkuleppeid vastavate riikide vahel ühiselt ülesvõetud küsimuse kohta ainekogu avaldamisel, mis sisaldaksid koostöö aluseid, vastastikust materjali muretsemist, publikatsioonide iseloomu, meetodilist ja tehnilist sarnanevust, majanduslikke võimalusi, ühise sissejuhatuse keele küsimust jne. Ühiselt puudutavate küsimuste kohta materjalide avaldamisel oleks veel enam kergendatavad seesuguste kokkulepete loomine naaberriikide või mõnes osas ühise ajaloo riikide vahel. Seda kokkuleppe-praksist publikatsioonide väljaandmisel on seni juba edukalt praktiseeritud, kuid siiski veel liiga vähe.

Suurem eristumine on loomulik rahvusliku või ühe riigi ajaloo seoses olevate publikatsioonide teostamisel. Siin peab teema valik olenema senitehtud tööst ajaloo alal, et haarata küsimusi, mis on tähtsamad antud rahva ajaloos, kuid mis ühtlasi on veel puudulikult või koguni valesti valgustatud. Kuid siingi peaksid kehtima publikatsioonide juures need meetodilised ja puhttehnilised tingimused, mis muudavad publikatsiooni tõeliselt usaldusväärseks allikaks ja mis on ära määratud juba üldise teadusliku editsioonitehnika poolt tänapäeval. Viimase eriküsimuste puudutamine ei ole siin minu ülesandeks.

Lõpptulemusena võiks eelnevat ettekannet kokku võtta järgmistesse teesidesse.

1) Nii üld- kui ka rahvusliku ajaloo alal tuleb silmas pidada uurimisele võetavate teemade valikul aktuaalsust üldise uurimise edasiviimise ja nii üld- kui ka rahvusliku ajaloo tähtsamate küsimuste rõhutamise seisukohalt.

2) Avaldamisele võetavate küsimuste kohta käiva ainekogu publikatsioonid peavad olema erapooletud ja vastama praegusaja editsioonitehnika nõudeile. Sellistena on nad ka kõige usaldusväärsemad vahendid kasutamiseks ajaloo teaduse tegelikul rakendamisel laiemale üldsusele, toimuigu see kas riigipoliitilistel, rahvuskaitsel ja -propaganda või populariseerimise kaalutlustel.

3) Publikatsioonide täielik objektiivsus garanteerib ühe võimaluse kontrollida, kas ajaloo tegelikul rakendamisel tänapäeva küsimustes talitatakse õiglaselt või vääralt.

4) Trükiste ülemääraselt rohke ilmumine nõuab samuti tugevat filtrit ka publitseerimise tegevusele. Et tõsta publikatsioonide osatähtsust, muuta neid tõsiselt abistavaiks vahendeiks oleviku aktuaalseeruvale ajaloo uurimisele, tuleb teema valida seoses ajaloo uurimise tähtsamate tegelikkude vajadustega, silmas pidades põhitõde, et pole mingit vajadust ega mõtet publitseerida iga allikatekogu.

5) Oleks tungivalt soovitatav varustada vähemalt neid publikatsioone, mille tähtsus ületab rahvusliku ajaloo piirid, nende teadusliku kommenteerimise osas paralleelse tõlkega mõnda suurkeelde (vastavalt antud maa asukohale kas inglise, prantsuse, saksa, itaalia, his-

paania või vene keelde). See kehtiks eriti Skandinaavia, Balti, Balkani riikide, Poola, Ungari, Tšehhoslovakkia ja Hollandi kohta.

6) Üldajaloo seisukohalt tuleks tarvitada kokkuleppe-praksist nende riikide vahel, kes on huvitatud ühisest üldisemast küsimusest ja soovivad antud küsimuse kohta avaldada allikamaterjale. Kokkulepe peaks sisaldama koostöö aluseid ja iga üksiku riigi koostöö ulatust, publikatsioonide iseloomu, metoodilist ja editsoonitehnilist osa, majanduslikke võimalusi, materjalide vastastikust hankimist, keele ja muid küsimusi. See koostööpraksis on edukalt läbiviidav ka nende naaber- ja lähisriikide juures, kel on mõnes osas rahvuslik ajalugu ühine. Seesuguste küsimuskomplekside näiteks oleksid teemad Maa-ilmasõja, Madalmaade kaubandusliku ekspansiooni, Hansa ajaloo, Läänemere ümber kestnud võitluste jne. üle.

7) Rahvusliku ajaloo alalt peaks publikatsioone avaldatama vastava maa ajaloo uurimise tasapinna ja antud maa ajaloo tähtsamate küsimuste uurimise seisukohalt. Kuid ka siin tuleb kindlasti silmas pidada teaduslikku täpsust, ainese usaldatavust, erapooletust ja editsoonitehnilisi üldreegleid.

O. Liiv.

Comment publier les sources de l'histoire générale et nationale?

(Résumé).

Les publications doivent contenir des matériaux se rapportant aux questions actuelles, être impartiales et répondre aux exigences de la technique de l'édition à notre époque. Mais dans le choix des sujets il faut tenir compte aussi des nécessités pratiques les plus importantes de la recherche historique. Si l'importance des publications dépasse les limites de l'histoire nationale, la partie du commentaire scientifique devrait être traduite dans la grande langue la plus appropriée. Appréciables seraient également des stages de pratique par accord entre les pays qu'intéresserait quelque question commune.

Arvustused.

Prof. Olaf Sild, Eesti kirikulugu vanimast ajast olevikuni. Akadeemilise Kooperatiivi kirjastus, Tartu 1938, 284 lk.

Pealkirja ja selle raamatu eesmärgi ning ülesannete järgi peaks meil siin olema tegemist teatava tähisteosega. See kõik eeldaks, et nii vaadeldavas kui seda laadi töös üldse peaks olema antud kokkuvõtlilik süntees meie ligemale 20 aastat väldanud kodumaa kirikuloo õpetamise ja iseseisva kirikuloolise uurimistöö tulemusist, samuti vastavast eeliseisvusaegsest tööst. Ühtlasi peaks see süntees olema suundanäitav tuleviku uurimise suhtes.

Kas ja mil määral on prof. Sild arvestanud neid olukorrast enesest tingitud nõudeid oma „Eesti kirikuloo“ koostamisel? Kahjuks ei selgu see töö eessõnast, samuti mitte sissejuhatausest ega lõpuks ka mitte sisust. Vastupidi, just viimasest jääb peale muu mulje, et seda pole kas tahetud või suudetud tarviliselt silmas pidada.

Eessõnas juhitakse tähelepanu teatavaile raskusile, millega on

tulnud kokku puutuda „Eesti kirikuloo“ koostamisel. Need raskused olnud põhjustatud esijoones sellest, et pole olnud käepärast kuigi palju sellekohast tarvilikku kirjandust, liiati seesuguseid raamatuid, kus oleks leidnud käsitlemist „meie kirikulooline areng vanimast ajast olevikuni“. Kuigi see kaebus on osaliselt põhjendatud, ei saaks ometi nõustuda, et nimelt selle tõttu oleks pidanud käsiflus jääma üldiselt ja mõnes osas eriti hõredaks ja sünteesiahtraks. Jälgides allikaid ja kirjandust, mida autor on oma töö koostamisel arvestanud ja nimetanud, nähtub, et on tehtud sellest „vähesestki“, mis üldse on olemas, teatav valik — kas selektiivsuse mõttes või mõnel muul põhjusel. Nii ei mainita üldse kirikuloo seisukohaltki tähelepanu väärivaid Vana-Liivi seisustepäevade otsuseid „Akten und Recesse der livländischen Ständetage“ (ilmunud 1908—1910 ja hiljem), H. Moora artiklit „Eestlaste, liivlaste ja lätlaste vaatest ristiusule nende kristianiseerimise algul“ (Ajalooline Ajakiri 1924), G. A. Donneri uurimust Modena Wilhelm'i kohta „Kardinal Wilhelm von Sabina“ (1929), A. v. Gerneti väga tihedat „Verfassungsgeschichte des Bistums Dorpat“ (1896), Sehlingi „Die evangelische Kirchenordnungen des XXI Jahrhunderts. Livland, Estland, Kurland etc.“ (1913), N. Buschi posthuumset „Geschichte und Verfassung des Bistums Ösel bis zur Mitte des XIV Jahrhunderts“ (1934), E. Blumfeldti „Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokolle 1519—1522“ (Ajalooline Ajakiri 1933), R. Liljedahli „Svensk förvaltning i Livland“ (1933), G. O. Fr. Westlingi „Några meddelanden om Ösels kyrkliga förhållanden 1645—1650“ (Kyrkohist. Årsskr. 1915), A. Grenzsteini „Herrenkirche oder Volkskirche“ (1899), R. Põldmäe „Taevakäijad“ (koguteoses „Kaleviste mailt“ 1935), O. Liivi „Rootsi aja kirjaoskuse kaudne mõju rahva elus, eriti suhtumises kirikusse“ (koguteoses „Raamatu osa Eesti arengus“ 1935) ja veel paljusid teisi, millede purgivaks loendamiseks pole siin ruumi. Pole märgata, et oleks kasutatud ja tarviliselt arvestatud ka Hiirne, Kelchi ja Rüssowi kroonikaid. Äärmiselt vähe näib olevat kasutatud ka arhiivainest, eriti hilisemast ajast (XVIII ja XIX saj.). See kõik kahandab töö väärtust ja suurendab selle vananemist.

Eessõnas autor määrab oma töö esijoones usuteaduskonna üliõpilastele ja usuõpetajatele õpi- ja õpperaamatuks. Samas avaldab ta arvamust, et seda võiksid vajada „vahest ka haritlased üldse ja arusaajamad koguduseliikmed“. Nii laia lugeja- ja tarvitajaskonna arvestamine tõmbab teaduslikule käsitlusele teatavad piirid, eeskätt esitusviisi suhtes: see peaks olema teaduslik sõna täies mõttes, kuid ühtlasi ka populaarne. Täpsuse, põhjalikkuse ja asjalikkusega peavad olema ühendatud selgus, lihtsus, kujukus ja kergeti loetavus.

Juba põgusalgi sirvimisel võib otsustada, et prof. Sild on lahendanud oma ülesande enam-vähem rahuldavalt ainult viimase ja eelviimase lugejate ja huviosaliste liigi suhtes. Esimese kahe liigi, esijoones üliõpilaste suhtes küll ei saaks seda tööd kaasaege ajalooteaduse kodumaise kui ka rahvusvahelise taseme seisukohalt asjale vaadates õnnestunuks hinnata — ehk olgu siis ainult mingi konseptina. Kuid seesugusenagi on tal rida tunduvald puudusi. Usuõpetajatelegi oleks vistiski osutunud kasulikumaks, kui käsiflus oleks mõnevõrra andmeterohkem.

Teose üldine maht koos tiitellehtede, eessõna, lisade ja registritega on 284 lehekülge. Viimased maha arvatud, jääb raamatu

põhitekstile ainult 232 lehekülge. Millegipärast on peetud tarvilikuks seda raamatut üle kuhjata piltidega: neid leidub 118, peale selle paar kaarti tekstis. Viimaseid oleks võinud olla rohkemgi. Nii moodustavad raamatu koostisest mõnikümmend lehekülge ainult pildid. Kui peale selle veel omajagu ruuminõudvatena maha arvata raamatu osade ja peatükkide ning nende rohked ja ulatuslikud, sageli kuni pooleleheküljelised rasvaselt trükitud pealkirjad, samuti paragraafide numeratsioon — selgub lõpuks, et põhitekstile jääb ainult umbes poolteist sada lehekülge. Endastmõistetavalt ei saa käsiflus seesuguses napivõitu ulatuses anda muud kui üldjooni. Silmas pidades, et raamat on määratud ka üliõpilastele õpikuks, on arusaamatu selle ülekuhjamine piltidega. Seda enam, et need pildid on peale väheste erandite juba ilmunud teistes eestikeelsetes ajaloolistes teostes ja seega üldiselt tuttavad.

Kui rohkete ja pikkade pealkirjadega, samuti ka paragraafideks jaotamistega on kavatsetud teost teha ülevaatlikumaks, siis — arvamused selle otstarbekuses võivad ehk küll üldiselt olla erinevad — on käesolevas teoses ometi sellega mindud liiale. Kõnelemata sellest, et esitus on killustatud sageli väikestesse, paari-kolme realistesse väheütlevaisse üldsõnalistesse tekstilõigetesse (näiteks lk. 156 „Tugevam tsentralisatsiooni püüe“, lk. 159 „Samsoni vastuolud ülemkonsistooriumiga“, lk. 160 „Ülemkiriku eestseisja amet“, lk. 175 „Kõstrid“, lk. 168 „Fischer mõtles kõigepealt tulevaste kõstrite ja koolimeistrite ettevalmistamisele“ jne.), ilmneb peale selle siin teisiigi võõrastavalt mõjuvaid võtteid. Näiteks esineb (lk. 169) ühe tekstiosa pealkirjana „Ignati Jaagu sugukond“. Selles räägitakse alul lühidalt Ignati Jaagust ja lõpetatakse jutt temast lausega: „Temast on välja kasvanud Ignatiuse nimelised kirikuõpetajad ja praostid Eestimaa“. Edasi räägitakse kindralkuberneri ettepanekust ja Liivimaa maapäeva 1687. a. otsusest kõstriameti ja nende ametisse seadmise suhtes ning jätkatakse juttu Eesti rahvakooli ametlikust asutamisest ja õpetuse andmisest selles. Mis sel kõigel Ignati Jaagu sugukonnaga võiks tegemist olla, selle kohta ei selgu midagi, ei ses ega teistes peatükkides. — Analoogiline nähtus kordub lk. 191 „Peterburi justiitskolleegiumi“ pealkirja all ja veel mujalgi.

Äärmiselt hämmastavalt mõjub nende väikeste alapeatükkide pealkirjade paigutus. Eessõna lõpul ütleb autor: „Oma raamatu jaotan 4 ossa ja need peatükkidesse ja paragraafidesse. Ka on paragraafide lehekülgedele äärtel märgitud vastava §-i sisu jaotus.“ Viimast otsime raamatu ja §-de äärtelt asjata. Mingi erilise motiivi — õigemini öelda kapriisi — tõttu on need äärte pealkirjad lükitud teksti vahele, sageli ilma igasuguse grammatilise ja vahest loogilisegi sidemeta. Üldse teeb selle liialdava killustamise ja jaotuste ning allaotuste tulvi kuidagi liigseks paragraafide läbijooksev numeratsioon kogu raamatu ulatuses. „Paragraafitamise“ suhtes jätkab prof. Sild superlatiivselt balti kirikuloolaste ja Martin Lipu traditsioone. Ta loendab näiteks oma töö alguses, meie kirikuloo historiograafilises peatükis vaadeldavate teoste sisu peatükke ja paragraafe, selle asemel et anda neist tabav lühike iseloomustus koos hinnanguga, mis oleks nii pedagoogiliselt kui lihtsalt ka huvitavuse mõttes märksa tulusam.

Sisuliselt on käsiflus üsna napp ja konspektiivne. Esitusviis on esijoones nentiv, paiguti vähehaaval ja jutustav. Analüüsivalt ja geneetilis-kujundavat esitust, mida oleksime just eelistanud ja

soovinud, tõkestas mõistagi juba ruumipuudus. Kuid autorile ei paista viimane vaatlusviis olevat kuigi suurel määral omane.

Käsitletuse nappusest ja paigutisest pealiskaudsusest tingituna kujutab prof. Silla „Eesti kirikulugu“ peamiselt selle aine skeletti. Sisule vastavalt oleks õigem olnud tööd nimetada „Jooni Eesti kirikuloost“ või kuidagi sellele vastavalt. See on lõpuks ikkagi ainult lühike ülevaade, pretensioonikas tiitel „Eesti kirikulugu“ oleks aga eeldanud märksa põhjalikumat käsitletust.

Millega selle raamatu juures saab kõige vähem leppida, need on autori põhivaated ja mõned seisukohad. Tõsi, konfessionaalselt on püütud küll olla erapooletu. Siinkohal tahaks aga rõhutada, et meie kaugete esivanemate, muinaseestlaste usundi suhtes prof. Sild pole küllalt objektiivne. Ühes sellega ta on meie arvates oma käsitletuse alustööd vildakalt rajanud. Nii näib, et „Eesti kirikuloost“ asemel on valminud territoriaalselt kuidagi „meie maaga“ sobitatud järjekordne balti kirikuloost käsitletust.

Kui prof. Sild ütleb kodumaa kirikuloost ülesande määramisel (lk. 11), et Eesti kirikuloost „ootame seletusi, õpetusi ja vastuseid ristiusu ja ristikiriku kohta meie maal“, siis võib seesuguse üldsõnalise ülesande määramisega leppida. Kui aga selle ülesande määramise puhul rõhutatakse laiendavalt ja täiendavalt, et meie kirikuloost ülesandeks on selgitada, „millal ja mis kombel on ristiusk meie maale tulnud oma päästevahenditega ja paganausust kõrvale surunud“, siis vististi küll vaatab iga teadlik lugeja raamatu ilmumise daatumit — ja imestab! See kõik kõlab nii ammututtavalt, Seraphim-Schirreni vaimus. Üllatav on see vaim, mis veel nüüdki inspireerib — loodetavasti siiski ebateadlikult — heietama uusi keeli sellest, kuidas „Livland aufgesegelt wurde“ ja kuidas sealsed „met-sikud“ paganad ristiusu „valgusele“ võideti.

Kahtlemata on prof. Silla kirikuloost üheks puuduseks asjaolu, et selles ei käsitleta (ega käsitata) asjalikult ja õieti muistsete eestlaste usundit, mis aegade jooksul oli juba ise teinud läbi teatava arengu. Prof. Sild loendab ainult vastavate arenguastmete usundivorme nimeliselt (lk. 11) ja võtab nad kõik kokku populaarse päritoluga mõistesse: paganausk. Võib-olla on sellega talitatud ortodokslusele meelepäraselt, objektiivselt jääb aga küsitavaks, mille poolest see termin on õigem ja parem kui öelda selle asemel Eesti muinastusk või veelgi täpsemalt: muistsete eestlaste usund. On ju prof. Sildki sunnitud mõni lehekülj edasi tunnustama, et muistset eestlaste olnud nii oma usundi kui kultuuri poolest tublisti arenenud ja esinenud muistse iseseisvuse viimastel sajanditel „täiesti arenemisvõimelise ja tüseda rahvana teiste siinpoolsete rahvaste hulgas“. Samuti ka seda, et olnud liialdus, kui tolleaegsed kiriklikud kirjanikud nimetanud Läänemere kaldal elavaid rahvaid barbariteks ja et ristiusku rahvaste hindamine kultuuriliselt kõrgemaks olnud ainult osalt õigustatud.

Kas poleks nii sisuliselt õigem kui ka morfoloogiliselt tabavam näha Eesti kirikuloost uurimise ja käsitlemise põhiülesandena selgitamist, kuidas koos maa vallutamise ja sakslaste poolt meie esivanemate ristiusustati, kuidas muistse eesti usundi asemel sai valitsevaks usuks katoliku kiriku kaudu esindatud ristiusk ja mis eriilmel see siin kandis, kuidas reformatsiooni kaudu katoliiklus ametlikult tagasi tõrjuti ja kuidas luterlik kirik siin kujunes härraskiriklikuks aadli „Landeskirche“ks“ ning kuidas selle vääras vabarahvakirikliku idee ja korraldus (tollal igatahes mitte jutumär-

kides, nagu prof. Silla kirikuloos, lk. 222)?! Ketserlikust seesuguses küsimuste asetamises ei võidaks küll näha. Igatahes oleks see kokkukõlas meie rahva ajaloo üldkäiguga ja pürgimustega. On kahju, et prof. Sild oma käsitleses niioelda tallab inertself vanu radu, märkamata, et see on meie Eestis anakronismiks. Kuni meie kirikulugu ja kiriklik mentaliteet käib härraskirikluse ideoloogia jälgedes, ei kao too anakronism.

Lõppsõnas autor peab tarviliseks väita: „Algusest peale on kirik siin maal riigilt toetust saanud ja ise omalt poolt jälle riiki toetanud.“ Kuidas see kõik toimus, sellest pole lähemalt ega pike-malt midagi öeldud. Nähtavasti on peetud seda niivõrra selgeks ja endastmõistetavaks, et selle tõestamine tundus autorile ülealusena.

Oleks pidanud laskma kõnelda tõsiasjul endil. Kus ja mis-sugune oli riiklik abi munk Meinhardil, kui see asus liivlaste juurde misjonitööd tegema? Missugusele riiklikule võimule tugines piiskop Albert, kui ta taotles luua siia oma kirikuvürsti-riiki? Kuidas see taotlus õnnestus? Missuguseks kujunes siin juba Alberti eluajal nominaalne ja reaalne riiklik võim ja missugune oli selle suhe kirikuiga? Kuidas kujunesid samad võimutegurid ja vahekorrad pärast Alberti Vana-Liivi konföderatsioonis ja kuidas toetas kirik Vana-Liivi konföderatsiooni selle viimse heitluses Vene-Liivi sõjas? Ning kuidas „toetasid“ üksteist Rootsi ajal näiteks superintendent Hermann Samson ja Rootsi riigivõimu kohalik kõrgeim esindaja kindralkuberner Johan Skytte või jälle Põhja-Eestis piiskop Rudbeckius ja Ihering ja siinse maariigi (Landesstaat) esindajad ning kuidas see vastastikune „toetamine“ lõpuks likvideeriti Rootsi 1686. a. kirikuseaduse kaudu koos mõisade reduktsiooniga riigi otsustaval vaheleastumisel? Või jälle, missugust „toetamist“ harrastati vene õigeusku siirdumise ajal ja korduvalt hiljeminiigi siinse kiriku ja riigi vahel?

Kõik need samavõrra huvitavad kui olulised küsimused on prof. Sillal jäänud lahendamata, isegi asetamata. Ta on neist nagu üldse negatiivseist, siinset kirikut ebameeldivast küljest valgustavast asjaoludest vaikinud. Mõni möödaminnes tehtud põgus mainimine, et neil ja neil kirikujuhtidel oli teatavaid vastuolusid võimukandjatega, ei muuda asja.

Peale nende üldisemat ja põhilisemat laadi märkmete ei tahaks me siin hakata prof. Silla käsitlest sisulistest üksikasjades pike-malt lahkama ja eritlema. Täiendavalt võiks veel ainult märkida, et väga vajalik oleks olnud üksikasjalisemalt jälgida piiskoppide ja ordu vahelist tüli ja selle kajastusi kiriklikkudele oludele. Samuti oleks olnud vajalik anda sel määral kui see võimalik iga ajajärgu või sajandi suhtes konkreetne ja kujukas pilt kiriku (resp. kirikute) tegelikust olundist nii *quoad internam* kui *quoad externam*. Seega oleks kujunenud üldpilt meie kiriku minevikust märksa tihedamaks. Sellest on ikkaigi vähe, kui näiteks öeldakse (lk. 150), et Rudbeckiuse aegu oli maal 40 kirikut. Me tahaksime teada, kui mitte just kihelkonniti, siis vähemalt maakonnitigi, kui palju neid kuski asus ja missuguses seisundis nad olid. Kui öeldakse (lk. 155), et Liivimaal oli Rootsi aja alguses maakogudustes ainult 5 luterlikku kirikuõpetajat, siis oleks kasulik teada, kas need kõik olid Liivimaa eesti osas, samuti ka, missugustes kihelkondades nad asusid. Edasi oleksime meelsasti näinud terviklikumat ja põhjalikumalt käsitlest kõstrite ja kirikuvõõrmündrite ameti tekkimise ning edasise kujunemise kohta. Samuti ka andmeid suigu- ehk

tukukubjaste tegevuse, kirikukoti, kellaraha, pihiraha, talupoegade ja mõisnikkude tavalisest suhtumisest kirikusse ja kirikuõpetajasse, delikventidest ja kirikukarist näiteid ja kirjeldusi, samuti kiriku-kõrtside tegevusest ja mõjust, regulatiivmaksudest ja veel väga paljude teiste kiriku reaaliaste ja argielu küsimuste kohta. Puudutades rahvakooli algust Rootsi aja lõpul ei oleks võinud vaikides minna mööda ka toonase Sangaste kirikuõpetaja praost Chilian Rauscherti tegevusest, kes teatavasti jätkas Forseliuse tegevust ja varustas oma koolist lõuna pool Emajõe asuvaid kihelkondi kõstrite ja koolmeistritega. XVIII sajandi kirikuoludest pole prof. Silla peale pietismi ja vennastekoguduse liikumise kuigi palju muud rääkida. Teatavasti olid aga XVIII sajandi algupoolel samuti kui Rootsi aja algupoolel meie kirikuolud tublisti alla käinud. Oleks olnud soovitav seda tegelikkust olundit vähemalt üldjoonteski tutvustada. Seda oleks võimaldanud niihästi küllaldane kirjanduslik kui ka rohke seni kasutamata aines arhiivides.

Kaks tähtsat ja kuni põnevuseni huvitavat probleemi on meie kiriku ajaloos, mis vajaksid põhjalikku valgustamist. Nimelt lõhe rahva hinges, mis tekkis juba muistse vabadusvõitluse ajal „vastuolu tõttu rahvusliku vabaduse ja ristiusu vagaduse ning kiriklikkuse vahel“, mille „järelmõjusid võib juhtuvail kordadel märgata isegi uuema ajani“, nagu seda on sunnitud mõnna prof. Sildki (lk. 70). Teatavasti püstitas selle küsimuse esmakordselt Juhan Luiga nn. „ecclesia Estiensis“ probleemina. Teiseks nn. „patronaaditülid“ — s. o. XIX sajandi lõpupoolel tekkinud rahulolematust patronaadi õiguse suhtes. Kahjuks on prof. Sild oma töö es neid meile rahvuslikult ja kultuuriliselt vägagi tähtsaid küsimusi riivanud samuti äärmiselt pealiskaudselt, nagu paljusid teisiigi.

Piiratud ruum sunnib meid lõpetama, piirdudes ainult esitatud märkmetega, kuigi oleks veel terve rida küsimusi ja asjaolusid, millest ei saaks vaikides mööda minna. Katkendlikkuse, pealiskaudsuse ja märgist mõõdalaskvate otsuste suhtes tundub eriti kuri-oossena „Lisapeatükki kodumaa kirikuloo allikatest ja kirjandusest“.

Kokkuvõttes oleme sunnitud tunnistama, et prof. Silla „Eesti kirikulugu“ pole kahjuks mitte kõigiti vastavaks ja vääriliseks raamatuks meie kodumaaga seotud kiriku saatusest, millest ta räägib nii mõjukalt oma raamatu lõppsõna lõpplauses.

H. Rebane.

Latviešu vesture. Prof. Fr. Baloža un prof. A. Tentela redakcija, I sējums, 1. daļa. [Lätlaste ajalugu. Prof. Fr. Balodis'e ja prof. A. Tentelis'e toimetusel, I köide, 1. osa.] Rīga, Valters un Rapa, 1938.

Möödunud aasta jõuludeks ilmus kolmeköitelisena kavatsatud Läti ajaloost esimene, muinasaega käsitlev osa, kokku 214 lehekülge, rohkete piltide ja osalt mitmevärviliste tahvlitega, koostatuna Läti tuntud esiajaloolase ja muinsusvalitsuse juhataja prof. Fr. Balodis'e poolt. See on kõige ulatuslikum Läti esiajaloo käsitus, mis seni ilmunud. Eessõna järel, milles on hinnatud esiajaloo tähtsust ja rahvuspedagoogilisi ülesandeid, antakse ülevaade muinasaaja uurimisest Lätis. Selles on peajasalikult loendavalt nimetatud kõik tähtsamad tööd ja avaldused, mis on edendanud Läti muinasaaja tundmist XVIII sajandist kuni uusima ajani, kusjuures

on arvestatud sageli isegi töid ja uurijaid, kel on ainult kaudne mõju Lätile olnud, näit. rootslast O. Montelius't.

Muinasaja jagab autor uudsel kahte suurde järku, millest esimest võiks tõlkes nimetada esiajalooks -- vanima asustuse algusest kuni Krist. sündimiseni -- ja teist vana- ehk muinasajalooks -- Krist. sündimisest kuni 1200 p. Kr. Esiajaloo alguses autor riivab lühidalt vanemaid geoloogilisi ja kliimaatilisi olusid. Käsitelles vanimat kultuuri -- mesoliitilist luukultuuri -- oletab ta, et esimesed Läti elanikud on olnud lapi tõugu. Järgmisel järgul, nooremal kiviajal tõrjutakse aga lapsed soome-ugri sisserändajate poolt välja. Viimaseile on iseloomulik kammkeraamika ja anastav elatamisviis. Umb. 2000. a. paiku e. Kr. tungib sisse venekirveskultuur, mille kandjais peetakse autori poolt algbaltlasi ja kes toovad maale põllunduse ja karjakasvatuse. Pronksiajal [alates teise eelkristliku aastatuhande keskelt ja lõpetades 500. a. e. Kr.] ulatuvad algbalti hõimud lõunast Venta--Abava--Väina jooneni. Nüüd teeb autor kaks uutset oletust -- neid kahjuks lähemalt põhjendamata -- soome sugu hõimude sissetungi kohta. Ta arvab, et XII sajandil e. Kr. on mööda Väina jõe idast Lätisse ilmunud liivlaste esivanemad, kes hiljemini Väina suudmelt valgusid osalt põhja poole Liivi rannikule ja osalt Põhja-Kuramaale. Teiseks oletab ta, et eelrooma rauaajal surutakse seni jõudsasti edasitunginud balti hõimude ala tunduvalt kokku. Nimelt vallutavad siis idast oma praegusele alale tungivad eestlaste esivanemad mitte ainult Läti põhjaosa, vaid ka idapoolmiku kuni Miitavi nõo keskpaigani. Kuna Põhja-Kuramaa olnud niikuinii liivlaste käes, siis olevat jäänud sel ajal balti hõime -- algkursse -- ainult praegusse Edela-Lätisse.

Rooma rauaajast peale, millega algab nn. vana-ajalugu, võidakse juba eraldada Läti üksikuud balti hõime, kurssse, semgalle ja letgalle ehk pärislätlasi. Ida-Läti on nüüd jälle viimaste käes ja need on koguni üle Väina jõe põhja poole tunginud. Semgallide kohta arvatakse, et see hõim on tekkinud kursside ja letgallide segunemisest. Autor iseloomustab iga hõimu kultuuri iseärasusi, ms. ka Põhja-Lätis elavate soome sugu hõimude (keda ta põhjuseta nimetab soome-ugrilasteks) omapärasusi. Siin esitab autor ka jälle oma lemmikväite, mis põhineb ühe A. M. Tallgreni poolt 1922. a. raamatus „Zur Archäologie Estis“ avaldatud lause valesi- mõistmisel. Nimelt olevat eestlased „meie ajaarvutuse esimesel poolel“ (s. o. vist esimese aastatuhande algupoolel) „olnud teatud määral nomaadid“, harrastades kalastust ja küttimist. Et autor seda on alati väitnud paralleelselt lätlaste samaaegse kõrge põllunduskultuuri rõhutamisega, siis on iga tavaline lugeja sellest aru saanud ja saab ka edasi aru nii, et siin on tahetud eriti alla kriipsutada eestlaste madalamat taset. Kui see nii oleks olnud, ei räägiks keegi selle vastu. Põllunduskultuuri ja asustuse paiksuse kohta Eestis kõnesoleval ajal on uuemais töödes nii selgeid ja veenvaid tõestusi toodud, et peab küsima, milleks prof. Balodis sellest vanemast, pealegi valesi mõistetud seisukohast nii visalt kõigi uuemate kiuste kinni peab?!

Keskmise rauaaja nähtuste seletamisel annab autor suurt tähtsust Gutasagas mainitud gotlaste väljarändamisele edela poole, mis ränd prof. B. Nermani arvates peaks olema läinud Ida-Baltimailt läbi. Prof. Balodis peab ms. üheks selle rännu tagajärjeks seni põhja pool Väinat elanud semgallide kokkusulamist letgallidega.

Kõige üksikasjalisemalt kujutatakse noorema rauaaja kultuuriolusid. Kõneldes rahvuslikkudest rühmadest asub autor seisukohale, et kuršid e. kurelased olid ainult balti hõim. See hõim on tema arvates nüüd vallutanud ka Põhja-Kuramaa, Dondangeni piirkonna. Liivlasi, kes varemni siin elanud, olevat nüüd jäänud veel vaid väiksemale alale idapoolsel Põhja-Kuramaal, Tukumi-Kandava joone ja Liivi lahe vahele. Nüüdsed liivlased olevat autori arvates Domesnāsi randa rännanud uuesti XIV—XV sajandil. Kuršidest ida pool asuvad semgallid moodustavad omaette kuningriigi, ja letgallide ala nüüdses Ida-Lätis teise, veel suurema kuningriigi keskkohaga Jersikas (Gercike's) Väina ääres. Kuningriigid jagunesid maakonniks nende keskusis olevate linnuste ja linnadega. Linnuste ja linnade leidudest antakse põhjalik ülevaade viimaste aastate suurte kaevamiste põhjal.

Nõnda Läti mõõtuanda esiajaloolase vaated. Oleks ju huvitav esitada ka veel mitmeid väiksemaid üksikasju, aga seda ei luba siin ruum. Töö on trükitud väga heale paberile ja ka muidu esinduslik. Ainult pildimaterjal pole tehniliselt päris ühtlaselt hea. Raamatut lugedes märkab igal pool suurt soojust; millega autor oma rahvale püüab ligidale tuua ta mineviku saavutisi.

H. Moora.

Latvijas atbrīvošanas kara vēsture. Virsredaktors generalis M. Peniķis. Redaktori: generalis Ed. Kalniņš, pulkvedis A. Plensners, pulkvedis A. Kripens, pulkvedis A. Apsīts, kara vēsturnieks Bērziņš, publicists A. Kroders, rakstnieks Līgotiņš Jēkabs un rakstnieks A. Grīns. Rīga, „Literatūra“, I, 1938, 304 lk., 54 pilti, 1 kaart ja 24 skeemi tekstis; II, 1938, 475 lk., 81 pilti, 1 kaart ja 28 skeemi tekstis.

Tähendatud teos äratas Lätis suurt tähelepanu ja seda peamiselt kahel põhjusel. Kõigepealt puudus seni Lätis põhjalik ning üksikasjalistele uurimistele rajatud populaarteaduslik teos Läti Vabadussõja ajaloo kohta, kui mitte arvestada varem kindral Peniķis'e sulest ilmunud töid (Peniķis, M., Gen., Latvijas nacionālās armijas cīņās 1919, gada vasarā un rudenī. Rīga, Armijas spiestuves izdevums, 1931, 303 lk., 14 skeemi, 2 kaarti tekstis. — Peniķis, M., Generalis, Latvijas armijas sākums un cīņās Latvijā līdz 1919. gada jūlijam. Rīga, Armijas spiestuves izdevums, 1932. gada, 288 lk., 4 kaarti, 5 skeemi, 4 kaarti tekstis, mis omavad puhteaduslikku iseloomu). Ja teiseks — teos ilmus tunnustatud Läti sõjaajaloolaste toimetusel, mis sellele andis erilist kaalu. See huvi refereeritava teose vastu on võrdlemisi suur ka Eestis, sest nii Eesti kui ka Läti Vabadussõda tekkis peaaegu sarnastes oludes ning osalt arenes analoogilistes tingimustes. Teatud osas mõlemad vabadussõjad sulasid isegi täielikult kokku, mispärast on ka arusaadav, et eesti lugejate huvi koondub peamiselt nendele. Läti Vabadussõja järkudele, kus võideldi koos. Viimast tõika on võetud arvesse ka käesoleva refereeringu koostamisel.

Koguteose esimeses peatükis kolonel Plensners annab üksikasjalise ja objektiivse ülevaate Läti iseseisvuse väljakuulutamisest, rahvusväeosade loomisest ning olukorrast riigis, alates iseseisvuse väljakuulutamisest kuni 8. VII 1919, s. o. Ulmanis'e valitsuse tagasitulekuni Riiga. Seega autor asetab oma lugejad Läti iseseisvuse väljakuulutamise sündmustiku kirjeldamisega sündinud fakti ette,

jättes kirjeldamata need vaimsed ja poliitilised võitlused, mis võimaldasid iseseisvuse välja kuulutada. — Autor jätab samuti kirjeldamata, kuidas mõjustas olukorda läti küttide jäämine Venemaale, piirdudes vaid tõiga nentimisega, et Läti küttides võttis võimust enamlik meelsus, ning nad, selle asemel et võidelda vaba rahvusliku Läti eest, tõstsid oma relvad selle vastu. Läti vabadussõja ajaloo õigeks mõistmiseks oleksid pidanud leidma ka üksikasjalist valgustust need põhjused, mispärast Läti küttid pöörasid oma kodumaale selja, ehkki nad enne seda olid selle heaks valanud nii palju verd.

Niisama tähtis kui sisepoliitiline olukord, on igas sõjaajaloolises teoses baasina tähtis ka välispoliitiline olukord, s. o. olukord, milles tekkis sõda: vastane, liitlased, neutraalsed riigid jne. See külg pole leidnud refereeritava teose sissejuhatavas osas, välja arvatud mõned üksikud üldised laused, üldse kirjeldamist. Seega Läti Vabadussõda kui Vene kodusõjaga paralleelne nähtus pole asetatud ühistesse raamidesse, mistõttu lugeja ei saa täit pilti sellest, millist osa mängis Läti Vabadussõda seoses Vene kodusõjaga, ning kuidas see mõjustas selle üldist kujunemist. See on selle peatüki ja nagu näeme hiljemini, ka järgnevate peatükkide suuremaid puudusi.

Kuid nende üldiste, põhimõttelist iseloomu omavate puuduste peale vaatamata tuleb kolonel Plensners'i sulest ilmunud peatükki hinnata just selle objektiivse iseloomu tõttu.

Kolonel Kripens'i sulest ilmunud teose teine peatükk — „Lõunalaste võitlused“ kirjeldab populaarses keeles nende Läti rahvuslike väeosade formeerimist ja võitlusi, mis koos sakslastega sõdisid Lõuna-Lätis enamlaste vastu. Peatükk on väga üksikasjaline, kuid kahjuks ainult Läti rahvusväeosade suhtes. Viimaste tegevust kirjeldatakse peensusteni, sagedasti kuni üksikute võitlejate tegevuseni, kuid sealjuures sakslaste ja Landeswehri tegevust vaid seevõrra, kuivõrra nad teotsesid koos Lõuna-Läti väeosadega. Seetõttu lugeja saab küll täpse kujutluse Läti rahvusväeosade (Kalpaki pataljoni, hiljemini Balodise brigaadi) võitlustest Lõuna-Lätis, kuid võitluste üldpilt seal jääb lugejale ebaselgeks. Veel paistab kolonel Kripens'i peatükis silma teatav maru-patriotism nii keeleliselt, väljenduslikult kui ka sündmuste analüüsis. Näib, et autor on püüdnud kõigi abinõudega kirjeldada sündmusi Lõuna-Läti rahvusväeosa suhtes roosisemas valguses, kui see tegelikult oli. Veel tundub selles peatükis võõrastavana asjaolu, et autor, lõpetanud Riia vabastamise operatsiooni kirjeldamise, asub kirjeldama Läti idarinde väljakujunemist, s. o. selle rinde tekkimise ja sissevõtmise kirjeldamist, millest Lõuna-Läti väeosad otseselt osa ei võtnud. Siin autor algab nagu „tagant peale“, kirjeldades nende väeosade tegevust, mille loomise ja tegevuse kirjeldus järgneb alles järgnevates peatükkides. Seetõttu selle alapeatüki mõistmine lugejale, kes Läti Vabadussõja sündmuste üksikasjalist käiku ei tunne, on väga raske ning alapeatüki olemasolu Lõuna-Läti väeosade tegevust kirjeldavas peatükis on liigne. Läti idarinde väljakujunemise kirjeldamine Lõuna-Läti väeosade tegevust käsitlevas peatükis refereeritava teose raamides on aga eriti liigne seetõttu, et see leiab teiskordselt kirjeldamist Põhja-Läti väeosade võitlusi käsitlevas peatükis.

Kuid selle liigsuse kõrval esineb kolonel Kripens'i sulest ilmunud Lõuna-Läti väeosade tegevust kirjeldavas peatükis suur lünk selles osas, mis kirjeldab lõunalaste tegevust eestlaste ja põhja-lätlaste

võitluse ajal Landeswehriiga. Tõsi, kolonel Kripens mainib küll paari üldsõnalise lausega Lõuna-Läti väeosade erapooletuks jäämist, kuid ei valgusta ega analüüsi neid põhjusi, mis sundisid Lõuna-Läti väeosadel jääma ainult erapooletuteks pealtvaatajateks sellisel tähtsal ajaloolisel silmapilgul, nagu seda oli võitlus Landeswehriiga.

Kindral Kalniņš'i sulest ilmunud peatükk „Põhja-Läti väeosade võitlused“ jaguneb kahte suurde alapeatükki: 1) „Võitlused enamlastega“ ja 2) „Võitlused sakslastega“.

Esimeses alapeatükis kirjeldatakse väga üksikasjaliselt Eestis formeeritud Volmari polgu formeerimise käiku ja esimesi võitlusi, minnes tihti isegi kuni üksikute meeste tegevuse kirjeldamiseni. Kuid sealjuures korratakse sama viga, mis eelmiseski peatükis, s. o. Volmari polgu võitlusi ei asetata üldsündmuste raamistikku. Seetõttu lugeja ei saa umbkaudsetki pilti sellest, mis osa Volmari polk mängis Põhja-Läti kui terviku vabastamisel enamlastest. Samuti jääb lugejale ebaselgeks, millist osa etendasid Eesti väed Põhja-Läti vabastamisel enamlastest, sest siin kirjeldatakse Eesti vägede tegevust vaid seevõrra, kuivõrra nende tegevus oli otseselt seotud Volmari polgu tegevusega.

Sootuks teist pilti pakub Põhja-Läti väeosade tegevust kirjeldava peatüki teine alapeatükk — „Võitlused sakslastega“. Siin antakse lugejale võrdlemisi üksikasjaline pilt sündmuste kujunemisest nii Läti Võnnu polgu kui ka Eesti väeosade raamides. Tõsi küll — suhteliselt Eesti väeosade tegevus leiab (võrreldes lätlastega) palju üldisemat kirjeldamist, kuid see on ka arusaadav, sest vastasel korral see teos oleks enam Eesti kui Läti Vabadussõja ajalugu. Tähtis on aga see, et lugejatele on tahetud ning suudetud anda üldist pilti sündmuste käigust ning seda (mõned üksikud viited välja arvatud) võrdlemisi objektiivsel kujul.

Võõrastavalt mõjuvad selles peatükis vaid Eesti väejuhatusele kui ka vägedele tehtud etteheited. Iseloomustavana seejuures esineb asjaolu, et nende etteheidetega püütakse vabandada Läti vägede ebaedu. Põhja-Läti väeosade tegevust kirjeldavas peatükis ei leidu peaaegu ühtki juhtu, kus Läti väeosade ebaedus polnud väiksemal või suuremal määral süüdi kas Eesti väejuhatuse või vahetult lätlastega koos töötanud Eesti väeosad (vt. I köite lk. 158, 160, 164, 168, 171, 176 jne.). Nii heidetakse eestlastele korduvalt ette, et nad saatsid Läti väeosad rindele enneaegselt, puuduliku väljaõppega ning mitteküllaldase varustisega, kuid sealjuures jäetakse peaaegu täielikult mainimata, et eestlased olid Vabadussõja ajal nii varustise kui ka väljaõppe kestuse suhtes lätlastega võrdses ja võib-olla mõnel juhtumil isegi halvemas seisukorras. Eriti tugevalt tehakse etteheiteid Eesti 2. diviisi juhatusele, mis 1919. a. märtsi- ja aprillilahingute ajal olevat asunud rindest liiga kaugel (Tartus) ning seetõttu polevat olnud küllaldasel määral suutnud oma käske kokkukõlastada kiiresti muutuva olukorraga rindel. See olukorra mittemõistmine olevat väljendunud peamiselt selles, et juba pärast 1. aprilli lahinguid (Võru rajoonis), kus Volmari rügement olevat olnud nii moraalselt kui ka materiaalselt võimetu pealetungiks laial rindel, saanud see siiski korduvalt Eesti 2. diviisi juhatusele käske selliseks tegevuseks. Ka tehakse korduvalt etteheiteid Läti väeosade naabruses teotsevatele Eesti väeühikutele. Tavaliselt need etteheited seisavad selles, et eestlased polevat kas

küllaldasel määral kokkukõlastanud oma tegevust lätlaste tegevusega või on ootamatult taandunud, informeerimata sellest Läti osi.

Mõni etteheide tundub üsna raskena. Nii näiteks loeme Kalevlaste rünnaku kirjeldustes Skangali mõisale muuseas sõna-sõnalt (vt. I köite lk. 253): „Kalevlaste 1. ja 2. rood, mis liikusid Silmatula talu kaudu, võeti tiibtule alla. Selgus, et lätlaste 5. ja 6. rood olid eksikombel pidanud eestlasi sakslasteks, sest varahommikul olid sakslased sealt tulistanud lätlasi. Kalevlaste roodud peatusid, ehkki nad ei kandnud mingeid kaotusi“ (ref. sõrendus). See tsitaat ei vaja kommentaare... Kuid üldiselt, välja arvatud eestlastele tehtud põhjendamatud etteheited lätlaste ebaedu puhul, on Põhja-Läti väeosi kirjeldav peatükk koostatud eestlastele objektiivses ning heatahtlikus vaimus.

Teose neljas peatükk „Partisanide võitlused“ annab võrdlemisi üksikasjalise pildi Läti partisaniväeosade tegevusest nii lõunas kui ka põhjas. Kuid ka siin on raske aru saada sündmuste üldisest käigust, sest tihti kirjeldatakse partisanide tegevust üldises olukorras, mille kirjeldamisele asutakse alles hiljemini.

Kindral Penikis'e sulest ilmunud teose viies peatükk „Läti rahvusliku sõjaväe võitlused Bermondti sõjaväega 1919. a. sügisel“ on refereeritava teose tugevamaid osi. Siin on autor andnud selge pildi Läti vägede võitlusest Bermondtiga — asjalikus, teaduslikus keeles, valgustades sündmuste käiku nii oma vägede kui vastase juures. Hoopis tagaplaanile on aga jäänud Eesti soomusrongide osavõtt võitlustest, mis on leidnud vaid üldsõnalist mainimist ainult ühes kohas — Väina jõe sildade forsseerimise toetamisel. Soomusrongide Riiga jõudmise kõige suuremaks fähtsuseks oli see moraalne mõju, mis nad avaldasid oma tulekuga lätlastele ja nende vaenlastele. Selle väljajätmine tundub erapoolikuna.

Teose viimases peatükis kol. Apsits kirjeldab üksikasjaliselt Latgale vabastamist, kuid kahjuks jällegi ainult Läti vägede seisukohalt, kuna sellest operatsioonist osavõtnud rohkearvuliste Poola vägede tegevus jääb lugejale võrdlemisi ebaselgeks.

Üldiselt kindral Penikis'e peatoimetusel 1938. a. ilmunud „Läti Vabadussõja ajalugu“ on oma iseloomult koguteos kõigi selliste teoste hüvede ja pahedega. See teos annab küll võrdlemisi üksikasjalise pildi Läti rahvusväeosade tegevusest, kuid oma suures enamikus ei suuda anda kronoloogilist ega ka tervikulist pilti Läti Vabadussõjast kui niisugusest, välja arvatud Bermondti avantüüri ja võitlusi Landeswehriga kirjeldavad peatükid. Seepärast see teos ei õigusta täiel määral oma pealkirja: ta on enam „Läti rahvusväeosade ajalugu“ kui „Läti Vabadussõja ajalugu“ ning sellisena tuleb teda ka soovitada.

E. Vakkur.

Jaan Tõnisson töös ja võitluses. Koguteos tema seitsmekümnenda sünnipäeva puhul. Toimetus: H. Kruus, J. Köpp, J. Roos, P. Tarvel, Fr. Tuglas, A. Tõllassepp, A. Põld. Tartu 1938, 611 lk., 103 pilti.

Eesti ühiskonna austuse, lugupidamise ja tänuavaldusena oma rahvuslikule suurmehele Jaan Tõnissonile tema 70. sünnipäeva tähistamiseks on ilmunud õige mahukas ja rikkalikult illustreeritud koguteos. Eesti seltskond on püüdnud sellega oma lugupeetavale rahvamehele tasuda vähemalt osa oma suurest au- ja tänuvõlast. Rõõmustamisväärt on tunnetada, et see suurejooneline üritus on

õnnestunud, vaatamata mitmesugustele raskustele, mille vastu tuli põrgata nii toimetamisel kui ka aineliste eelduste loomisel.

Teos hõlmab kolm osa. Esimese osa moodustab J. Roosi kirjutis „Jaan Tõnissoni elukäik“, mis on üsna ulatuslik — 86 lk. — ja suudab pakkuda küllaltki tõhusa biograafilise aluse järgnevatele kirjutistele. Teose teine osa ongi nagu illustreerimis- ja täiendamismaterjaliks eelnevale, pakkudes tabavaid ja markantseid meeleolu-värve jms. suure demokraadi elupildi valgustamiseks, varjutamiseks ja kontuurideks. See teose osa sisaldab peamiselt memuaarilist materjali 85 Jaan Tõnissoni kaasaeglaselt, kellest nüüd juba mõniigi on manalasse siirdunud. Kahetsetav on ainult, et puuduvad memuaarilised kirjutised veel väga paljudeltki Tõnissonile väga lähedal seisnud kaasvõitlejailt, nagu näiteks prof. H. Koppel'ilt, prof. J. Kõpult, O. Rütliilt j. t., kes oleksid võinud lisada nii mõnegi olulise joone Jaan Tõnissoni elupildile.

Teose kolmas osa sisaldab üsna pikki uurimusi ja sünteesi taotlevaid kirjutisi prof. P. Tarvelilt, O. Männalt, K. Kongolt, prof. J. Kõpult ja prof. H. Kruusilt.

Allakirjutatule näib, et esimene ja kolmas osa oleks võidud ka liita ilma erilise kahjuta. Siis oleks teos olnud kaheosaline, millest esimene oleks olnud uurimuslik ja baasiks järgnevale teisele osale, mis oleks esimest illustreerinud ja täiendanud. Sel puhul oleks ka teose proportsioonid saanud normaalsemaks. Esimene osa oleks sisaldanud üle 250 lk. ja teine üle 300 lk. Nii oleks saadud ligilähedaselt võrdse ulatusega osad. Nagu saateks kirjutatust nähtub, ongi toimetusel alul olnud mingisugune erinev kava, millest aga polevat saadud kinni pidada asjaolu tõttu, et osa käsikirju ei valminud tähtajaks.

J. Roosi artikkel „Jaan Tõnissoni elukäik“ jaguneb alaosadesse, kus käsitellakse Tõnissoni päritolu, lapsepõlve, koolipõlve, üliõpilaspõlve, töö ja tee otsimist, „Postimehe“ toimetajaks olemist 1896—1905, revolutsiooni- ja reaktsooniaastaid 1905—1914, Maailmasõja ja Vene teise revolutsiooni aega 1914—1918 ja lõppeks Eesti iseseisvuse aega. Need osad on kirjutatud erineva ulatusega — $4\frac{3}{4}$ kuni umb. 13 lk. Pealkirja „Lapsepõlv“ asemel oleks sobivam olnud „varajane lapsepõlv“ või mõni muu selline, sest lapsepõlve alla kuulub õieti ka järgnev alajaotuse osa, mis käsitleb koolipõlve.

Autor on kirjutiseks kasutanud ka arhiivmaterjale Eesti Kultuuriloolisest Arhiivist, Viljandi kreiskooli arhiivist jm. Poleks siiski ülearune olnud kasutada ka sandarmeeria arhiive, Tartu politsei arhiivi ja Tartu tsensori arhiivi, mis säilivad Riigi Keskarhiivis. See oleks muidu üsna sisukat kirjutist arvatavasti veelgi reljeefsemaks teinud.

Memuaariline osa haarab 316 lk. ja on seega ulatuselt üle poole teose kogumahust. See osa on ajakirjanduslikult huvitav ja nauditavalt loetav, sest autoreiks on palju häid sulemehi, kes oskavad muu seas ka efekti taotella. Kindlasti sisaldab see osa ka väga palju biograafiliselt väärtuslikku Tõnissoni suhtes ja kiirgab valgust ka mitmesugustele asjaoludele Tõnissoni isikust eemalegi. Loomulikult on materjal eriti tihe ja ülekaalukas aja kohta, mis algab 1890-ndatest aastatest, mil Tõnisson hakkas avalikus elus rõhutatumalt silma paistma. Sisuliselt on memuaariline osa väga ebaühtlane ja kirju, haarates väga mitmesugulast aspektilt vaadeldud episoodide, mis näitavad J. Tõnissoni isikupärast suhtumist ühte või teise küsimusse. Mõni kirjutis on jäänud kahjuks ainult

mõnerealiseks viisakuse avalduseks ega sisalda midagi ajalooliselt väärtuslikku. Sisult kordamist esineb üsna tihti, kuid Tõnissoni avalikust ja eraelust on jäänud kindlasti palju puudutamata. Üksikute kirjutiste ulatuseski ilmneb otse haruldane ebahütlus — 4 reast kuni 12½ lk. Pikemad kirjutised pärinevad loomulikult neilt, kes J. Tõnissoniga olnud tihedamas kontaktis (Ad. Randalu, A. Raag, K. E. Sööt jt.).

Mälestusi sisaldava osa lõpus on esitatud selle osa biograafiliselt väärtuslikem pala „Katkend Jaan Tõnissoni päevikust“. Päeviku fragmendi katab üle 20 trükilehekülje, kuigi sisaldab materjali ainult umbes kahe nädala kohta. Seega on päevik sisult harukordselt tihe, ja on üliväärtuslikuks vahendituks allikaks J. Tõnissoni isiku ja püüete, tema töötamise pinge ja töötingimuste mõistmisel. Päevik heidab huvitavat valgust ka Tõnissoniga kokkupuuteis olnud isikutele, kõige mitmelaadilisematele päevaküsimustele jne. Ühtlasi pakub päevik mõndagi ka puhtkultuurilooliselt.

Teose uurimuskirjutistes ilmneb osalt autorite ajavähesus, mis tingib ebaproportsioone, katkendlikkust ja kordamisigi. Arvestades, et aine oli peaaegu uus ja teaduslikult läbi töötamata, peab tunnustama, et autorid on väheses ajaga siiski küllalt palju saavutanud tööde teadusliku taseme suhtes.

Kirjutises „J. Tõnissoni rahvuspoliitilisi vaateid“ käsitleb prof. Tarvel üldist olukorda Venes ja Eestis XIX sajandi lõpul ja XX sajandi alguses, J. Tõnissoni vahekorda venestuse pooldajatega, Vene riigivõimuga, balti sakslusega ning J. Tõnissoni suhtumist eesti vasempoolseisse suundadesse.

Eriti huvitav on üldist olukorda kujutav kirjutise sissejuhatav osa. On antud väga põhjalik, läbitöötatud ja selge taust nende üldiste olusuhete kujunemisest, millest lähtudes Jaan Tõnissonil tuli arendada oma rahvuspoliitilist tegevust. See osa on vahest liigagi ulatuslik, sest see katab umbes kolmandiku üle 50-leheküljelise kirjutise üldulatusest. Pealegi ei tule selles J. Tõnissoni isik veel mainimisele. Arvatavasti on see ebaproportsioon tingitud ajavähesusest töö järgnevate osade väljaarendamisel. Prof. Tarvel on siiski aega leidnud hinnataval määral kasutada mitmesuguseid arhiivimaterjale, näit. sandarmeeria arhiividest ja Eesti Kultuuri-looliseist Arhiivist.

Arvatavasti leidub veel üht kui teist olulist J. Tõnissoni kohta ka Tartu politsei ja tsensori arhiivides ja mujal. Kuid nende arhiivide läbitöötamine nõuaks juba pikemat aega ja peab jääma üheks paljudest Eesti ajaloo-uurimise tuleviku ülesannetest.

O. Mänd käsitleb artiklis „J. Tõnissoni poliitiline tegevus Eesti iseseisvuse tulekul“ Tõnissoni võitlust autonoomia eest, tema tegevust maapagulasena ja Eesti välisdelegaadina 1917—1918, tegevust hiljemini kodu- ja välismaal ning Asutavas Koogus. Lõppeks on vaatlemist leidnud tegevus välisministri asetäitjana ja peaministrina ning Eesti-Vene rahu sõlmimisel. Kirjutise alajaotiste proportsioonid ei ole just sobivad (ulatatus 3 kuni üle 17 lk.). Vajalik oleks olnud ka laialdasem allikamaterjalide kasutamine. Nii oleks võinud olulist pakkuda Välisministeeriumi arhiiv ja võib-olla ka J. Poska arhiiv (Riigi Keskarhiivis).

Eriti süstemaatiline, jaotuselt õnnestunumaid, terviklik ja kokkukõlaline on K. Kongo kirjutis „J. Tõnissoni rahvamajanduspoliitilised vaated“, mis tutvustab lugejaid majandusliku olundiga J. Tõnissoni tegevuse ajal, tema rahvamajandus-poliitiliste sihti-

dega, rahvastiku- ja sotsiaalküsimustega, töö ja kapitali, põllumajanduse ja tööstuse, liiklemise ja kaubanduse, rahanduse ja riigimajanduse küsimustega suhtes Tõnissoniga.

Kirjutises „J. Tõnissoni kultuurpoliitilisi taotlusi“ esitab J. Kõpp esiteks veenvalt juhtivad lähtekohad, millelt J. Tõnisson väljus enda taotlustele. Järgnevalt käsitletakse hariduse, karskuse, kiriku ja lõppeks omakultuuri probleeme ja üritusi.

Viimase kirjutisena esitab prof. H. Kruus stiilikalt ja markantselt koostatud üldise sünteesi J. Tõnissoni kohta artiklis „Jaan Tõnissoni kaugvaates“, püüdes leida J. Tõnissoni tähtsusele õiget kohta Eesti ajaloo käigus, niipalju kui seda lubab praegune distantne sündmuste suhtes, teose juubeliiseloome jm. asjaolud. Prof. Kruus esitab meile veenvalt Tõnissoni kui julget ja iseteadvat rahvuslikult mõtlevat eetilist individualisti, kes on harukordse kindlusega püsinud oma varakujunenud maailmavaatelistel lähtekohtadel ja kelle töö jääb paistma üle aegade isiksuse suurusega ja tööga Eesti rahvale uute elutasemete loomisel.

Koguteose teeb meeldivaks käsitlemise asjalikkus ja rahulikkus, on püütud vältida asjatut dünaamikat sisaldavaid väljendusi ja autorid on üldiselt olnud võimalikult reserveeritud ja ettevaatlikud. On hoidutud ka J. Tõnissoni hindamisest poliitikapõllul, võrreldes kaasvõitlejatega.

Tegeliku toimetuse töö tegijate H. Kruusi, J. Roosi ja A. Põllu töö on olnud mõistagi raske ja ulatuslik ning toimetus väärrib tõsiselt tänu, et õige laialdasel ja mitmekesisel kaastööl tuginevad töö on saanud antud tingimuste kohaselt küllaltki ühtlane ja usaldusväärne. Hindamisväärselt on kaastööd palutud ja ka saadud osalt Tõnissoni poliitilistelt vastastelt, mis on kaasa aidanud koguteose objektiivsemaks kujunemisel. Ajaolude sihilikku moonutamist pole märgata. Võib-olla mõnevõrra suuremat selgust oleks vajanud Tõnissoni nende taktikaliste võtete ajalugu ja hinnang, mida ta on kasutanud oma mitmet liiki vastaste suhtes. Kuid ei tohi ju unustada, et koguteos on juubelitöö, millele ei saa rakendada kõiki rangeid konsekvence.

Elementaarne, loogiline keel ja segasemõistelistele keelendite vältimine on andnud teosele keelelise ja sõnastusliku selguse ja voolavuse, mis teeb koguteose väga mõistetavaks laialistele rahvahulkadele.

Trükitehniliselt ei jäta teos eriti soovida. Välimus on kõigiti õnnestunud. Ainult kaant ümbritsev värviline Tõnissoni suure pildiga varustatud leht oleks võinud olla parema kvaliteediga paberist, mis oleks taganud sellele pikemat iga. Teose paber on muidu hea, trükk on laitmatu, väga puhas ja hästiloetav.

Teose väärtust tõstab oluliselt ka suur hulk pilte (üle saja), mille kohta on olemas ka vastav loend teose lõpul. Pildid on illustreerimisväärtuselt ja tehniliselt rahuldavad, eriti muidugi need, mis on trükitud kriitpaberile. Ei puudu ka nägus mitmewärviline reproduktsioon kunstnik A. Johani maalitud J. Tõnissoni portreest. Esitatud pildimaterjal oleks aidanud kahtlemata vastavaid tekstiosi veel rohkem rõhutada ja tugevdada, kui pildid oleksid asetatud vastavatele kohtadele. Seda nõuet ei ole aga alati silmas peetud. Näiteks oleks sobinud lk. 63 asetsev pilt lk. 45 oleva teksti juurde ja lk. 89 olev pilt lk. 54 teksti juurde. Lk. 165 olev faksiimile J. Tõnissoni päeviku katkendist ei näi sinna sobivat, samuti ei ole lk. 171 olev pilt oma õigel kohal. Lk. 197 asetseb 1903. a.

sündmusi käsitleva teksti juures pilt „Postimehe“ numbrist, milles äratoodud Maanõukogu 15./28. XI 1917 ajalooline otsus (!). Neist näiteist peaks jätkuma.

Trükivigade poolest on teos võrdlemisi puhas. Allakirjutanu märkas siiski mõned vead peale nende, mille kohta on antud õiendus lk. 608. Lk. 38 5. rida alt on „kaitsmine“ asemel „kaitsmise“, lk. 41 3. rida alt on „1896“ asemel „1986“, lk. 478 19. rida ülalt on „sotsialistide“ asemel „sotsialiste“.

Orienteerumist koguteose väärtuslikus materjalisalves hõlbus- tab suurel määral eeskujulik isikunimede register. Koguteos on materjalikoguna edaspidi vältimatuks aluseks Jaan Tõnissoni isikuga seotud probleemistiku uurimisele. Uurimusartiklite autoritel on tulnud olla siinjuures nii mõnigi kord pioneerideks ja järgnevale uurimisele teed rajada. Nende poolt on osalt kasutamist leidnud isegi sama koguteose memuaarmaterjalid. Käsiteldud ajastu tule- vasile uurijaile osutuvad koguteoses esinevad seni tundmatud roh- ked üksikasjad kindlasti teretulnud lisandiks, kuigi nad käsitletava koguteose lugemisel tunduvad väsitavatena ja mõnigi kord üle- arustena ning aitavad muljet tekitada, nagu poleks koguteos pai- guti küllalt viili saanud.

Vaadeldud suurteos annab laialdase, kuigi veel mitte küllalt täpsustatud kujutluse Eesti suurest püstitäisest ja väärikast demo- kraadist, kes on ligemale 50 aastat väsimata töötanud eesti rahvale tõe ja õiguse otsimisel, suuresti fõstnud rahvuslikku iseteadvust ja võitlusindu, kaasa aidanud Eesti ühiskonna majanduslikule arengule ja Eesti suurima agitaatorina ning ajakirjanikuna virgutanud ja sütitanud uutele radadele Eesti avaliku elu paljudel aladel. Teos annab meile rikkalikult huvitavaid näiteid Tõnissoni järje- kindlusest, moraalist, mitmekülgsest, julgusest, ettenägelikkusest, tabavatest sõnadest, kuid ka drastilisest ja mõnevõrra nurgelisest käskija iseloomust jne.

Koguteose pildi- ja tekstiosa omavad kahtlemata ka suurt väärtust koolide õppetöös näitlikustava, illustreeriva ja dokumen- teeriva materjalina. Rõõmustaval kombel ongi teos juba soovita- mist leidnud koolidele. Jääb ainult soovida, et see hinnatav, mitmes suhtes teed rajav ja ergutust andev suurteos teed leiaks igasse eesti kooli, raamatukokku ja rahvuslikku ning demokraatlikku Eesti perekonda viima sinna tulevaste probleemide lahendamiseks uut julgust ja indu.

H. Fischer.

Sture Arnell, Die Auflösung des livländischen Ordensstaates. Das schwedische Eingreifen und Heirat Hertzog Johans von Finnland. Akademische Abhandlung. Lund 1937. XXV + 278 lk.

Vana-Liivimaa kokkuvarisemine on üks keskseima tähtsusega sündmusi Läänemere ääres. Kokkuvariseva orduriigi pärast või- deldi pikema aja jooksul. Orduriigi saatusest ja pärandist olid hvi- tatud Vene, Poola, Rootsi ja Taani ning Poola vasall Preisi hertsog Albrecht. Orduriigi langemise jälgimine 1558—1561 on seotud raskustega juba allikaainese laialipillatuse ja rohkuse tõttu. Rida uurijaid on tegelnud selle küsimusega, eeskätt diplomaatilisest ja poliitilisest seisukohast, nüüd käsitleb samalt seisukohalt seda küsi- must Rootsi uurija Sture Arnell.

Arnelli uurimus põhineb õieti laialdasel allikaainesel, nii trükitul kui trükkimatul. Kasutamist on leidnud ka Schirreni ning Biene-manni väärtuslikud allikate-publikatsioonid Liivimaa kokkuvarisemise kohta. Veel on aimest ammutatud Rootsi, Taani ja Preisi riigiarhiividest, Tallinna linnaarhiivist jm. Võõraks jäänud on autorile osalt Poola ja Vene aines. Vene ainese ärajäämine pole nii oluline, kui see vast siis oleks olnud, kui autor oleks käsitelnud Vana-Liivimaa kokkuvarisemist ka sõjaajalooliselt.

Arnelli uurimuses on eriti huvipakkuv Rootsi Ida-Balti poliitika diferentseerumine. Ka Poola Vana-Liivimaa poliitika esineb Arnelli uurimuses uues ja väga huvitavas valguses. Autor teeb väga veenvalt vahet Poola ja leedulaste poliitiliste sihtide ja taotluste vahel Vana-Liivimaa suhtes, väites, et Poola aadel on suhtunud Liivimaasse ükskõiksemalt kui Leedu aadel ja et viimane on püüdnud ajada Liivimaa poliitikat aktiivselt, ilma et ta oleks arvestanud Poolat. Et seda vastuolu tasandada, pidid Poola kuningas Sigismund II August ja Nikolaus Radziwill nägema palju vaeva, nimelt poolakaid otse kaasa kiskuma Liivimaa sündmustesse. Selleks teotses väga energiliselt ka oma isiklikkudes huvides Preisi hertsog Albrecht, kes juba pikema aja jooksul oli huvitatud Vana-Liivimaast ja nimelt reformatsiooniajast peale. Hertsog Albrecht, kes tahtis Liivimaad anastada, püüdis ühendada kõiki Liivimaast huvitatud võime ja lähendada Rootsit ja Poolat. Võitlusest Vene vastu pidid osa võtma Rootsi ja Poola või selleks jälle Poola ja Taani ühinema. Albrechti Liivimaa poliitikal on kokkupuutepunkte ka Gotthard Kettleri taotlustega. Kui Kettleri saadikud olid 1559. a. Poolasse minemas, peatusid nad teel Königsbergis, kaaludes siin Poolale alistumise küsimust („als preusses landt“). Albrechti kaitseliit Kettleriga pidi seda soodustama. Albrecht soovis siis Liivimaa liitmist Leedu, Poola ja Preisiga. Peale mainitu sisaldab Arnelli sisukas uurimus veel palju mainimisväärset uut. Kahju ainult, et temale on jäänud võõraks mõned uurimused, mis oleksid aidanud üksikasjalisemalt jälgida Preisi Liivimaa poliitikat enne selle kokkuvarisemise lõpprotsessi 1558—1561.

Arnelli väärtuslik uurimus on möödapääsematu lisa Vana-Liivimaa kokkuvarisemise protsessi jälgimisel ja on üsna oluliselt abiks teiste küsimuste lahendamisel, mis seotud Vana-Liivimaa kokkuvarisemisega. Arnelli töö väärtuste hulka kuulub ka suur selgus komplitseeritud allikaanese kasutamisel, mis osutab sellele, et autor on suutnud taibata kesket ja olulist.

H. Sepp.

Olaf Siid, Kirikuvisitatsioonid eestlaste maal vanemast ajast kuni olevikuni [saksakeelse sisureferaadiga], *Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B. Humaniora* XL, Tartu 1937, 149 lk.

Ammune varejadus meie kodumaa ajaloo eriharusid esitavate üldkäsitluste järele on rõõmustaval viisil viimasel ajal leidnud rahuldamist. On ilmunud üldkäsitlusi Eesti poliitilise ja kultuuri-, samuti agraar-, kunsti- ja majandusajaloo alalt. Neid on ilmunud nii üksikautoreilt kui koguteostena. Ja peab mõnma, et eriti viimased (näif. „Eesti ajalugu“, „Eesti rahva ajalugu“ ja „Eesti majandusajalugu“) on suutnud pakkuda kaasaegsele uurimistasemele rohkemal või väiksemal määral vastavalt oma ala paremat.

Kui nüüd neile lisaks on saanud üldkäsitlusi kirikuloo alalt, siis on iseenesest juba nendega täidetud teatav fühik ja hädaline vajadus meie ajalooeaduslikus kirjanduses. Polnud ju meil siin midagi mainimisväärtset peale möödunud sajandi lõpuaastail ilmunud Martin Lipu ebatiheda, vagatseva ja erimaitselise, dispositioonilft laialivalguva ja mõnevõrra segasegi, pealegi suuresti vananenud „Kodumaa kiriku ja hariduse loo“ ning mõningate lühemate artiklite siin-seal ajakirjus ja koguteostes. Ja nagu nähtub prof. Silla „Eesti kirikuloo“ sissejuhatusestki, on ka vana baltisaksa ajalookirjanduslik pärand kirikuloo üldkäsitluste alal küllalt kesine.

Pole kahtlust, et seesugustel eeldustel ja tingimustel on käesolevas lähemale vaatlusele võetaval prof. Silla tööll täita üsna vastutav ülesanne. Teiselt poolt ei ole kaheldav, et huvi seda laadi teoste vastu on küllaltki elav ka väljaspool kirikuloolaste ja usuteadlaste ringkondi, esijoones muidugi ajaloolastel.

Käesolevas töös on tahetud anda teatav selgitav ülevaade meie maal toimunud visitatsioonidest, eriti nende korralduse tehnilisest küljest. See töö peaks autori arvates ühelt poolt olema ettevalmistuseks ja abistajaks järgnevale, arvatavasti süstemaatsele visitatsiooniprotokollide uurimisele. Vähemalt jääb prof. Silla tööst (lk. 66, 112 ja 119) mulje, et järgnevalt antakse välja mingi visitatsiooniprotokollide üldnimistu. Selle järel uuritavat, kas ja missuguseid teateid leidub kaotsiläinud visitatsiooniprotokollide kohta. Ja nähtavasti alles siis võiks alata säilinud protokollide üksikasjalisem uurimine ning väärtustamine.

Teisest küljest aga autor väidab eessõnas, et „meie kodumaa kirikuvisitatsioonide ajalugu ei ole senini veel kirjutatud“ ja et „käesolevas töös meie käsitlemegi kodumaa kiriku visitatsioonide ajalugu vanemast ajast kuni olevikuni“.

Nii tahab see töö autori taotlusis olla abivahendiks teatavate kirikuajalooliste materjalide läbitöötamisel, aga ühtlasi ka samade materialide alusel mingiks ajalooliseks käsitluseks. Töö sisu jälgimisel selgub, et selles on esitatud peamiselt materjale nii üheks kui teiseks otstarbeks. Kas sellest teatavas mõttes instrueerivana, pooleldi käsiraamatuna kavatsetud prof. Silla tööst võiks kujuneda visitatsiooniprotokollide uurimisega tegelejaile mingi vältimatu abistaja, selle ennustamisega oleks küsitav märki tabada.

Kuigi autor on oma teose väliselt hoolikalt peatükkidesse ja paragraafidesse jaganud, tundub ometi sisuliselt, et see on mõnevõrra vähe süstemaatiline, mitte väga ülevaatlik, paiguti pealiskaudsusele kalduv. Morfoloogilis-deskriptiivne käsitus, mida autor on esijoones rakendanud, oleks võinud olla veelgi tihedam ja viimisteldum ning selle kõrval oleks olnud soovitav rakendada ka märksa enam eritlevat ja võrdlevat käsitusviisi. Kasulikud ja jaoti otse hädavajalikud oleksid olnud mitmesugused ülevaatlikud tabelid, nii statistilised, kronoloogilised kui sünkronistlikud. Nende abil oleks visitatsioonide ja nendega kaasunud ajalisi-ruumiliste suhete ja nähtuste koguilmme märksa reljeefsemalt esile toodud. Enne kõike aga oleks tulnud tõmmata selgemaid piire visitatsioonide, sinodite ja revisjonide mõistete ning ülesannete vahele. Oleks tulnud selgitada igäühe tekkeotstarve, taotlused ja eriilmme nii omaette kui võrdlevalt teiste suhtes ning ühtlasi ka vaadelda mõningate esindavamate ehk tüüpilisemate protokollide kaudu nende tulemusi nii kohalikkude olude kui kesksete asutiste tegevuse suhtes. Eriti oleks

vajanud visitatsioonide esinemise arvuline ja topograafiline pilt hoolikat selgitamist.

Ainult nende tingimuste, eriti just viimatimainitute korrektse täitmise puhul oleks visitatsioonide käsitlus kujunenud ka ajalooliseks käsitluseks sõna täies mõttes. Et visitatsiooniprotokollid oma sisult pakuvad väga mitmesuguseid andmeid kiriku üldisest olukorrast teatavate ajavahemikkude järel, siis oleks nende põhjal vastava valikute alusel võimalik koostada täiesti rahuldavat ja instrukttiivset kirikuloolist üldkäsitlust. Kahjuks pole prof. Sild seda võimalust kasutanud maksimaalses, kohati koguni vähem piisavas ulatuses.

Tööst nähtub, et autor on ulatuslikumalt ja üksikasjalisemalt pühendanud tähelepanu neile visitatsioonidele, mille kohta seni juba oli teatavaid käsitlusi ja eriuurimusi, nagu Orgase, Kyveli, Dubberchi ja Iheringi visitatsioonid. Jaoti liialtki põgusalt on mindud üle XVII sajandi lõpu, XVIII ja XIX sajandi visitatsioonidest. Kohati muutub siin käsitlus ainult nimede, daatumite ja visitatsioonide küsimustikkude mehaaniliseks loendamiseks. Seevastu peatub autor mõningate üldiselt juba küllaldaselt tuntud asjaolude, nagu näiteks legaati Modena Wilhelmi teekondade juures hoolika üksikasjalikkusega.

Dispositsioonilt prof. Silla kõnesolev töö oma jaotustega peatükkidesse ja paragraafidesse esitab „vana kooli“. Vastavalt on ka sõnastus mõnevõrra vanamoeline ja lauseehituslikult paiguti raskepärane. Puuduseks tuleb lugeda, et jaotus pole vastavalt välisele karmilt nõudlikule raamistikule sisuliselt vastav. Nii on üldisest sissejuhatavast osast millegi pärast tarvilikuks peetud eraldada „kirikuvisitatsioonide küsimust Luteri kodumaal, Ernestini Saksimaal“, paigutades selle problemaatilisse § 7-dasse, mille pealkirjaks on: „Kas on XVI sajandil meie maal hakatud protestantlikku kirikuvisitatsiooni pidama?“ Samuti on sisse võetud peatükk (V) koolivisitatsioonidest, mis pole töö pealkirja silmas pidades õige, sest koolivisitatsioonid pole ju ikkagi kirikuvisitatsioonid. Tarbe korral oleks võidud seda liiki visitatsioone käsitella töö lõpul lisapeatükina. Sinodite ja maaderevisjonide protokollide sissevõtmine sel kujul, nagu autor seda on teinud, pole otstarbekohane, nagu märkisime seda juba varemini.

Selle teose teaduslikul kasutamisel osutub segavaks ja tülikaks asjaolu, et tsitaadid pole esitatud joone all, vaid sulgudesse asetatult tekstis. Eriti raskendab see tööd neil uurijail, kes sooviksid kiiresti orienteeruda autori poolt kasutatud ja juhutatud materjalides.

Nii keeleliselt kui terminoloogiliselt on prof. Sild üsna konservatiivne. Ta tarvitab järjekindlalt „piiskopp“ pro piiskop ja rahvapäraselt „superdent“ pro superintendent. Õigekeelsuslikult on ammugi tunnustatud eelivormina „piiskop“. Ja kuigi superdent on lühem, eestipärasem ja Wiedemannis ainult sel kujul antud, võiks siiski jääda see vorm teaduslikku keelekäibesse üle võtmata. See aitaks vältida ka seesuguste rahvapäraste paralleelvormide kui „praosk“ ja „kiriksand“ võimalikku teaduslikku naturaliseerimist. Pole ju needki vormid halvemad kui „superdent“.

Pärisnimede kirjutamises puudub järjekindlus: mõned nimed esitatakse latiniseeritud kujul (näit. Lihula resp. Tartu piiskop Hermannus, Ericus Glipping, Saaremaa piiskop Godefridus, Riia piiskop Nicolaus jt.); seal kõrval aga „Modena“ Wilhelm, piiskop

Albert, piiskop Henrik II, Johan Ambundi jt. Miks siis mitte ka Albertus, Henricus, Johannes, Guilelmus?!

Peale selle esineb terminoloogiliselt mitmeid väga häirivaid eksimusi. Nii andnud Riia piiskop Nikolaus prof. Silla redaktsioonis (lk. 22) $\frac{1}{3}$ Saaremaad (1231. a.) Riia kodanikele laenuks. Vastav ürik, millele tsiteerimisel viidatakse, räägib muidugi nende maade läänistamisest. Lk. 10 räägitakse ilmik-dekaanidest (*decani laici*), järgmisel leheküljel Regino korraldusist ilmikute ja vähikute visiteerimise suhtes, lk. 25 öeldakse aga, et „sinodaalvisitatsioon toimub vähikute ja vaimulikkude üle“ ja hiljemgi räägitakse (lk. 53) ainult vaimulikest ja vähikuist. Pole selge, keda mõeldakse lk. 11 „vähikute“ all. Hiljemini need vähikud näivad samastuvat ilmikutega ja meil jääb vaid konstateerida, et see terminoloogiline kontaminatsioon pole õige. Kui on tegemist väljendiga: *secundum consuetudinem ecclesiae*, siis pole päris täpne seda tõlkida „kiriku harjumuse alusel“, nagu teeb prof. Sild (lk. 25), vaid kirikliku tava- resp. kombeõiguse kohaselt. Ladinakeelses üriku esinevad „*consules in Wisebu*“ pole muidugi mitte mingisugused ebamäärased Visby konsulid, nagu neid prof. Sild nimetab (lk. 25), vaid Visby raehärrad resp. raeliikmed. Lk. 53 räägitakse õigest kristlikust „kirikuneedest“ ja lk. 54 ja 55 „kirikuvandest“. Sisuliselt selgub aga, et kõnet võiks olla ainult kirikupõlust (*anathema, interdictio*), mis termin on meil juba ammu juurdunud endise ebatäpse „kirikuvande“ asemele (muide vanne = *iuramentum*, needmine = *exsecratio*, põlg = *interdictio* — vaimulikus ja *proscriptio* — inimlikus mõttes).

Viiks pikale, kui hakata õiendama kõiki seesuguseid keelelisi ja mõistelisi libastumisi. Veider on siiski üks (lk. 104): „rahvuslastel“ olnud (umbes möödunud sajandi lõpul) elav soov omandada „pärismatusekohti“, mille tõttu osutunud vajaliseks „surnuaedade“ tarvitamist senisest hoolikamalt korraldada. Kui asjaomasel dokumendis esineb mõiste „die Nationalen“, siis muidugi pole veel tegemist „rahvuslastega“, s. o. rahvuslikult meelestatud isikutega, vaid see väljend on täiesti võrdne teisel (ja üldiselt varemini) esinevate „undeutschen“, „Indigenen“ jne. Pärismatusekohtade all autor muidugi mõtleb päris- resp. pärandatavaid (ehk põlis-) matusekohti ja surnuaedade all kalmistuid. Pärismatusekoht on muidugi iga ehtne matusekoht, mis pole „ebamatusekoht“.

Kõik need ja teised siin mainimata komistused mõjuvad rohkem segavatena kui töö üldväärtust kahandavatena. Viimane oleks võinud muidugi olla suurem, kui prof. Sild oleks näinud oma ülesannet rohkem „ajaloolisena“ ning poleks olnud nii kitsi konkreetse ainesitiku, esijoones arhiivimaterjali põhjalikuma ning süstemaatilisema esitamisega. Jääme huviga ootama töötatud visitatsiooniprotokollide nimistut ja selle väärtusliku ainese edasist käsitlust. Loodetavasti suudavad need meile rohkem pakkuda.

H. Rebane.

Riigi Keskarhiiv 1932—1937 ja arhiivinduslikke eriküsimusi. The Central State Archives 1932—1937 & Special Archival Questions. Eesti Riigi Keskarhiivi toimetised nr. 5 (I:4), Tartu 1937, 189 lk.

Keskarhiivi toimetiste sarjas ilmus 1937. a. järjekorraliselt viies publikatsioon. Väljaanne sisaldab kõigepealt dr. O. Liivi poolt R. Keskarhiivi tegevuse ülevaate I. IV 1932—1. IV 1937, mis moodustab otsese jätku sama asutise publikatsioon nr. 2 sisalduvale tegevusülevaatele

a. 1921—1932. Nähtub, et R. Keskarhiivi kogud kui ka nende kogude tarvitajate hulk on kasvanud viimaste tegevusaastate jooksul väga suureks. Kui 1931./32. tegevusaastal oli R. Keskarhiivis uurimas käidud 4352 korral, siis kolmel viimasel tegevusaastal on see arv tõusnud igal aastal juba üle 6½ tuhande. Kui 1931./32. tegevusaastal nõuti välja uurijate poolt kasutamiseks 7474 arhiivihikut, siis on see arv viimasel tegevusaastal 1936/37 enam kui kahekordistunud (16555).

Orienteerumise kergendamiseks juurdetulnud materjalidekogudes nii kohapealsetele kui ka väljaspool Tartut asuvatele uurijatele ja teistele arhiivihuvilistele on pühendatud kirjeldatava väljaande osa lk. 82—99, mis on jätkuks publikatsioon nr. 2 avaldatud arhiivide loendile. Kuigi see osa võtab enese alla ainult 18 lk. ja asutised on paigutatud tähestiku järjekorras omavahel ja rühmitiste märksõnade suhtes, nii et orienteeruda on võrdlemisi lihtne, ei oleks siiski päris ülearune olnud märksõnade registri ja arhiivide alfa-beetse registri lisamine otsitava leidmise suuremaks hõlbustamiseks.

Väga praktiline on R. Keskarhiivi kodukorra ja Arhiiviseaduse avaldamine, mis seoses tegevusülevaatega pakub lugejale asutise tegevuse raamistiku, mille piirides toimub R. Keskarhiivi mitmekülgne tegevus arhiivide koondamise, korraldamise, uurimistöö hõlbustamise ja teostamise jm. aladel. Edasi leidub publikatsioonis pikem R. Keskarhiivi kaastööliste poolt avaldatud kirjutiste loend ja teoste ning uurimuste loend, mis põhinevad suuremal või väiksemal määral R. Keskarhiivi ainstikule. Need tõestavad R. Keskarhiivi olulist osa Eesti ja isegi välismaise teaduse arendamisel.

Peaaegu pool teosest sisaldab arhiivi kaastööliste jt. arhiiviga seoses olevate isikute artikleid, millel ei puudu teaduslik tähtsus. Eriti väärtuslikku on esitatud teaduslikku tööd abistava informatsiooni mõttes. Dr. H. Sepa artikkel „Eesti sõja-ajaloo uurimine ja Riigi Keskarhiiv“ osutab R. Keskarhiivile kui sõjaajalooliselt väärtuslikuma trükkimata materjalide kogu panipaigale ja näitab, milliste küsimuste kohta materjalid pakuvad andmeid. On tähelepanu juhitud ses mõttes ka rootsiaegsete maakaartide kogudele ja väljaspool Eestit asuvatele samalaadilistele materjalidele. Järgnev A. Oinas'e artikkel „Arhiiv ja ajaloo-õpetus“ suunab tähelepanu asjaolule, kuidas arhiiv on astunud ülikooli ajaloo-stuudiumi teenistusse, ja soovib algmaterjalide kasutamist ka koolis, mis suudaks õpilasi emotsionaalselt rohkem mõjustada ja õpetust konkretiseerida. Autor peab sobivaks koolide jaoks erinäituste korraldamist, kus kaasa peaksid töötama ka ajaloo-õpetajad eksponaatide valikul ja regestide valmistamisel. Õpetajad annaksid — igauks oma õpilastele — ise seletusi. — Mag. A. Perandi annab huvitava ja sisuka ülevaate „Eestimaa ülem- maakohtu arhiiv kuni 1710“. Nähtub, et arhiiv pakub andmefikku peamiselt õiguse- ja protsessiajaloo, Eestimaa aadli ja rüütelkonna tegevuse ja ka muude küsimuste kohta. — Hiljuti surnud andeka ajaloolase mag. N. Loone kirjutis (tema viimane töö) „Johann Reinhold Patkuli ja Liivimaa rüütelkonna arhiivist a-il 1694—1695“ on teema valiku mõttes eriti õnnestunud ja näitab huvitavalt ning elavalt, paiguti isegi humoorikalt, arhivaalide tähtsus õigusliku ja poliitilise relvana ühe Balti ajaloo tähtsama poliitiku J. R. Patkuli afääris. — Ühest tähtsamast ja aineselt rikkalikust R. Keskarhiivi materjalide kogust — Saaremaa rüütelkonna arhiivist — esitab ülevaate H. Ireial. Nähtub, et arhiiv pakub palju materjali nii aadli kui ka talurahva ja nende vahekorra, mitmesuguste huvitavate projektide ja asutiste kohta, nagu näiteks Talurahva Panga kohta, mille

operatsioonid toimusid ka viljas jne. — Järgmisena on publikatsioonis esitatud M. Hermani artikkel „Riia kindralkubermangu kantselei arhiiv“, millest nähtub kujukalt mainitud arhiivi erakordselt suur fäähtsus, eriti poliitilise ajaloo ja teistegi küsimuste lahendamisel. Isegi kaugemate maade teadlastele pakuvad kindlasti suurt huvi 62 köitesse koondatud Vene riigivalitsejate originaalkirjad (1711—1783), millele lisanduvad üle 50 vene kõrgema võimukandja kirjad. — O. Varese käsitus „Viljandi ja Pärnu sillakohtute arhiivid“ annab üldise ülevaate sillakohtute arengust ning Viljandi ja Pärnu sillakohtute arhiiviainesest. Selgub, et viimane suudab pakkuda üsna väärtuslikke lisandeid Viljandi ja Pärnu talurahva kultuuri- ja õiguseajaloole.

Õige tervitatav on, et seekord on publikatsioon trükitud peamiselt ingliskeelsena. Inglise keel on kõneldavamaid keeli kogu maailmas ja seetõttu on teosel hea võimalus Eesti nime tutvustamiseks sel korral ka inglise keele kultuuripiirkonna ajaloolaste ja teiste asjasthuvitatute peres. Üldisema tähtsusega osad on antud inglise ja eesti keeles (eessõna, R. Keskarhiivi tegevuse ülevaade, R. Keskarhiivi kodukord, R. Keskarhiivi kaastõeliste poolt avaldatud kirjutiste loend ja artiklid, mis on ingliskeelsed, kuid varustatud eestikeelsete resümeeidega), peale uuesti saabunud arhiivide loendi, mis on publikatsioon nr. 2 ilmunud loendi jätkuna esitatud saksakeelsena (eesti-vene-saksa pealkirjadega). Eesti Arhiiviseadus, mis juba varemini avaldamist leidnud (RT 1935, 53, 501, Arhiivinduse käsiraamat II, lk. 214 jj.) on antud ainult ingliskeelsena.

Inglise keelde tõlkimise on teostanud Tartu Ülikooli inglise keele lektor H. C. C. Harris, kes, vaatamata teksti erakordselt raskele tehnilisele iseloomule, on üldiselt üsna hästi ülesandega toime tulnud. Esineb muidugi ka vääratusi ja segaseid tõlgendusi. Näiteks on ebakohane nimetada kreisikohtut „Criminal Court'iks“ (lk. 185) ja sõnade „esimestel aastakümnetel“ tõlkeks ei näi kohane olevat „In the first ten years“ (lk. 183), samuti ei sobi sõnade „lahfine kirjavahetus“ tõlkeks „Open Correspondence“ (lk. 173) ja sõnade „eranditult koostatud“ tõlkeks „separately compiled“ jne.

Trükitehniliselt on teos kõigiti nägus ja rahuldav; trükk on selge ja loetav ning paber on laitmatu seda laadi väljaande jaoks. Trükivigadest on teos peaaegu puhas; neid esineb ainult harva. Silmapuutunuteid olgu siin mõned mainitud. Lk. 145 on „underskrif wit“ „underskrifwit“ asemel, lk. 149 „Waidaus“ „Waidau“ asemel, lk. 142 „Verwarung“ asemel „Verwarnung“ ja „representatives“ asemel „representative“, lk. 141 „transportiret“ asemel „transportiert“, lk. 143 „Unschuld Hn. Joh. Reinh.“ asemel „Unschuld Joh. Reinh.“, lk. 167 „Landhauptmann“ „Landeshauptmann'i“ ja „Statthalter“ „Statthalter'i“ asemel, lk. 169 „General-gouvernements“ „General-gouvernements“ asemel jne.

Vaatamata sellele, et kõnesolev töö on kollektiiv-töö, ei puudu teoses tarvilik ühtlane joon, peale mõnes kohas esinevate suurema tähtsusega tehniliste ebahütluste.

Lõppeks tuleb mõnda, et R. Keskarhiiv on publikatsioon nr. 5-nda väljaandmisel, püüdes pakkuda õige mitmelaadilist materjali informatsiooniks ja uurimise lisandiks, ülesandega nagu varemmailgi puhkudel üsna ladusalt hakkama saanud, ja on esitanud kõigile ajaloost huvitatuile ja eriti R. Keskarhiivi materjale kasutavale uurijaskonnale väärtusliku abiraamatu.

H. Fischer.

Kazimierz Lepszy, Rzeczpospolita Polska w dobie Sejmu Inkwizycyjnego (1589—1592), Kraków 1939, X + 428 lk.

Vana-Poola ajaloo esivib ajavahemik 1587—1592, s. t. kuningata aeg ja Sigismund III esimesed valitsusaastad, pöördelist tähtsust. Võttis ju neil aastail Poola riigikorra areng lõplikult suuna, milles ta püsis XVIII sajandi teise pooleni, suuna, mis põhiliselt erines naaberriikide põhikorra samaaegsest arengujoonest.

Juba kaasaegsed ajalookirjutajad taipasid neil aastail toimuvate sündmuste tähtsust ning rõhutavad seda poola ajalookirjutajad meie päevini. Mitmesugustel põhjustel ei ole aga see ajajärk leidnud seni ajanõuetele vastavat ulatuslikumat käsitlust. Käsiteldav teos taotleb täita seda lünka aja kohta Bytomi traktaadist (10. III 1589) kuni Inkvisitsiooni seimi lõpuni (oktoober 1592). Seni kasutamata või vähe kasutatud reas Austria, Poola ja Rootsi arhiivides leiduva allikamaterjalide varal on autoril õnnestunud anda seotud ja enam-vähem terviklik pilt Sigismund III salajasest kabineti-poliitikast, mis taotles trooni loovutamist Habsburgidele, et kindlustada endale trooni Rootsis. Ühtlasi on valgustatud kuninga dünastilise poliitika vastukaja Poola aadliühiskonnas ja siseolude arengut neil aastail, mis põhjustasid ülepääsematu lõhe tekkimist kuninga ja enamiku sõljaht vahel.

Veelgi reljeefsemalt kui Sigismundi oma kerkib sealjuures esile tema troonile upitaja ja pärastise vastase — „suure kantsleri“ Jan Zamoiski imposantne kuju. Väga iseloomulikku valgust langeb sealjuures Poola tollaegsele „parlamentarismile“.

Otseselt Eesti ajaloole tähtis on käesolevas teoses peatükk IV (lk. 81—98), mis käsitleb Sigismund III kokkusaamist oma isa Johann III-ga a. 1590 Tallinnas. Seni kasutamata poola allikate varal paistavad mitmedki asjaolud uuest seisukohast.

Uut valgust langeb ka kuninga soosikule ja Habsburgide truimale pooldajale, Liivimaa administraatorile kardinal Jerzy Razivillile, kes oma sellekohaste teenete eest tõstetakse kuninga poolt Krakovi piiskopitoolile. Tähelepanuväärne on selle problemaatilise isiksuse iseloomustus (lk. 84) autori poolt.

Teose käsitlemist hõlbustab koha- ja isikunimede register.

E. Tender.

N. Reek, Saaremaa kaitsmine ja vallutamine 1917. a. Sõjaväeabi VI osakonna väljaanne, Tallinn 1937, 162 lk.

Kindral Reegi teos on ulatuslik ja sisult kõige tähelepanuväärivam kujutus Saaremaa kaitsmise ja langemise kohta sakslaste kätte Maailmasõja ajal. Seda on võimaldanud ms. ka asjaolu, et autoril on olnud kasutada õige tähtis venepoolne allikaaines Saaremaa, Muhu ja Hiiumaa kaitseorganisatsiooni kujunemise käigu kohta.

Uurimuses on leidnud lähemat käsitlust saarte sõjaline tähtsus, maastiku iseloomustus ja hinne. Peale üldseisukoha avaldamist asub autor üksikasjaliselt jälgima kõigepealt Muhu väina kindlustatud positsiooni kaitseplaani, positsioonile määratud jõude, positsiooni kindlustamist, side- ja transporditeenistust, Liivi lahe mere- ja õhujõudude seisukorda jne. Peale kaitsekorralduste analüüsi on vaadeldud dessantoperatsiooni ettevalmistavat tegevust ning Muhu

väina kindlustatud positsiooni ja saarte vallutamist sakslaste poolt. Lõppeks järgneb sündmuste üldhinnang.

Kindral Reegi tihe, asjalik ja tähtsal allikaainesel baseeruv käsitlus pakub väga palju huvi, andes tõelise kujutluse sellest, mis Eesti saartel 1917. a. sügisel toimus ja millega need sündmused ning sakslaste suured ja kiired tagajärjed on seletatavad. Iseenesest on säärased dessantoperatsioonid, nagu Saaremaa vallutamine, eriti raskesti läbi viidavad, kuid muidugi sel eeldusel, et kaitsekorraldus on otstarbekas ja küllalt tugev. Kindral Reegi uurimusest näeme, et see polnud nii, eriti veel 1917. a. sügisel, mil Vene vägi oli sisemiselt laostunud.

Eesti ala sõjasündmustest Maailmasõja ajal väärivad Saaremaa sündmused tähelepanu juba sellegi pärast, et see oli sakslaste poolt pikema aja jooksul pidevalt ettevalmistatud ja teatud mõttes siis ka suurem pingutus, kui Eesti mandri okupeerimine 1918. a. veebruarikuus. 1917. a. II poole sündmused viisid Saaremaa teise olukorda kui mandri. Sakslased vaatasisid saartele kui vallutatud alale, kuna mandri alad kuulusid okupeeritud ala hulka. Teine küsimus on muidugi, kuidas tegelikult olukord oleks kujunenud saartel ja mandril kestvama saksa võimu puhul.

Tegelikult kuulus siis Saaremaa enda endiselt olulise strateegilise asendi tõttu Maailmasõja operatiivselt tähtsate alade hulka.

Kindral Reegi uurimuse suureks teeneks tuleb lugeda seda, et Saaremaa kaitsemise ja vallutamise käigu juures on arvestatud mõlemapoolset materjali. Seni oli arvestatud peamiselt ühepoolseid materjale, mis ei võimaldanud saada sündmustest täiesti tõetruud ja tõsiasjadele vastavat kujutlust. Reaalne olukord osutab sellele, et Saaremaa vallutamise olulised põhjused olenesid Vene kaitse nõrkusest, kusjuures see kaitse nõrkus oli olnud krooniline, — eriti terav aga siis, kui toimus tõeline Saaremaa vallutamine.

Kindral Reegi uurimuses on veel palju muud huvitavat, nagu näiteks teose see osa, kus esitatakse Vene ja Saksa kaalutlusi võimaliku maabumiskoha kohta. Uurimuse väärtust tõstavad õige tunduvalt arvukad ja hoolikalt koostatud skeemid, mistõttu sündmustest saab palju sügavama, reaalsema ning selgema kujutluse. Niisugusena väärib Reegi uurimus Saaremaa kaitsemist ja vallutamist käsitleva literatuuri hulgas esmajärgkordset tähelepanu ja seda enam, et sellest ilmneb Saaremaa ja teiste saarte suur strateegiline tähtsus, millele käesoleva teose autor on osutanud küllaldatael määral tähelepanu. Saaremaa operatsioonid on seda tähelepanuväärivamad, et siin pandi olude sunnil sisse ka Eesti komponent. Kuid Eesti väeosad ei saanud esineda nii väarikalt, kui see oleks olnud siis, kui Vene kaitse oleks olnud paremini organiseeritud.

H. Sepp.

Varia.

Ülevaade 1938. a. Arheoloogia kabinetti tulnud leidudest.

1938. a. jooksul Arheoloogia kabinetti tulnud leidude hulk on võrdlemisi suur ja mitmekesine, mistõttu pole siin võimalik pakkuda täpset ja laia ülevaadet. Tuleb leppida ainult summaarse kokkuvõttega, kusjuures rõhutatakse suuremaid leide.

Kivijast on Narva juurest Tõrvalast „Eesti Diatomiidi“ kaevandusest 2 luunoole katkendit saadud K. Elias'e kaudu. Leid

kuulub umb. IV aastatuhande keskossa e. Kr. See leid täidab osa tühikut keskmise ja noorema kiviaja vahel. Teine keskmise kiviaja leid luuahing, tulekivi-südamik ja primitiivne kivikirves on Võisiku alalt Moksi t. maalt. Leid on tüüpiline Kundale ja võtab ära senised kahtlused Võisiku kultuuri vanuse kohta. ERM-lt saadi osa Põrga kogu asju (primitiivse kivikirve katkendeid, tulekivist kõõvitsaid jm.), kahjuks ilma leiandmeteta, kuid asjade iseloomu järgi peaksid need olema Võisiku alalt. Väärtuslikud on 3 kammkeraamilise kultuuri leidu: Võru Tammula järve kaldalt (avastanud I. Kepnik); Võnnu khk. Kusta t. Peipsi ääres Akali jõe kaldal (vt. Ajalooline Ajakiri XVII (1938), lk. 93) ja Võru lähedal Villa k. Võhandu j. kaldalt. Kõik 3 on pärit III aastatuhandest e. Kr. Pärnu j. kaldal Reiu j. suudmel avastas V. Freiberg leiukihi, kahjuks mitte algupärase, vaid juba veest uhetud, kust saadi mitu sarvkirvest, lihvimiskivi jm. Kammkeraamilise kultuuri rühma kuuluvad üksikleidudest 6 auguta kivikirvest, üks õõnestab ja savikiltkivist ehterõngas.

Edasi on lisandunud 2 kiviaja haualeidu: Saaremaal Karja khk. Tika metsast nõorkeraamilise savinõuga ja ahingiga, teine Mäe-Jaaniantsu t. maalt Kirna lähedal, kus oli panusena hiline venekujuline kirves umb. 1600—1500 a. e. Kr. Peale kirjeldatu on venekirveid üksikleidudena 8 eri leiukohast vanusega 2000—1500 a. e. Kr. 3 eks. esindavad lameselgseid ja 4 nn. balti tüüpi kivikirveid, millest viimased on tavaliselt pronksiaegsed. Tuleb veel nimetada mõningaid lihtsaid ja raskeid töökirveid ja üksikuid erandvorme.

Kokku võttes sai Arh. kabinett 1938. a. kiviajast 255 üksikeset 34 eri leiukohast. Nende hulgas on jäänuseid meie vanimatest küttidest ja kalureist ja kammkeraamilise kultuuri kandjatest, kes pidasid tihedaid sidemeid idaga. Järgnev lõunast tulnud venekirveste kultuur tõi siia matusekombe, karjakasvatamise ja põllumajanduse alged ning sellele järgneb sisseränd ida poolt lameselgsete kirveste näol, mille omanikud olid küllalt kõrgele arenenud põlluharijad, samal ajal aga püsib ühendus lõunapoolsete naabritega, kellelt võetakse tarvitusele tuntud balti kirves.

Pronksiajast on jahvatuskivi ja pronkskirves Saaremaalt Kaarma khk. Pähkla as., Teine on tuntud Asva linnuasula leid Põide khk. 730 leiuga pärit umb. VIII sajandist e. Kr. (vt. Muistse Eesti linnused).

Rauaajast on Arh. kabineti kogud kasvanud 1938. a. jooksul juhusleidude arvel 48 numbri võrra eri leiukohtadest, kokku umb. 490-alanumbriine kogu. Kaevamisi on Arh. kab. poolt teostatud kokku 25 nädala jooksul 6 kalmistul ja 3 linnusel, kust saadi kokku 1482 alanumbrit.

Eelruuma rauaajaga kuulub Jõelähtme khk. Iru linnuse asulakiht, mille olemasolu selgus alles eelmisel suvel (vt. Ajalooline Ajakiri XVI (1937), lk. 93 ja XVII (1938), lk. 93). Seekordne kaevamine kestis 5 nädalat mag. E. Ariste ja A. Vassara juhatusel. A. 500—1000 p. Kr. on mäge kasutatud linnuseks kolm korda, mis üksteisest lahutatud tuleõnnetustega. Igas järgnevas ehitusjärgus oli kindlustussüsteem laienenud ja tugevnenud (lähemalt vt. „Muistse Eesti linnused“).

Rooma rauaaja algupoolde (0—200 p. Kr.) kuulub tõenäoselt maaalune laibakalmistu leid Nõo khk. Pangodi v. Tamsa k. koolimaja õuelt, kus kaevas mag. E. Ariste. Leide saadi 33; peajasalikulult karjasekeppnõelad, käevõrud ja raudnuga.

Samasse aega kuulub juhusleid Lüganuse khk. Liimala k. O. Kullerkupu põllult, mis koosneb kahest pronksist kaelavõrust, üks pasunakujuliste õõnsate otstega, erandlikult raske (u. 1870 g), tugev ja väikese avaga ning sellepärast on seda vaevalt tarvitatud kaelavõruna

kaelas. Ornamendilt lähedane vaste sellele on Soomest Turu ligidalt Piikkiöst.

Rooma rauaajal ja keskmise rauaaja esimesele poolele oli Eestis tüüpiline maapealne kivikalme, nn. tarandikkalmistu, millist Nõo khk. Jaagupi t. maal kaevas E. Ariste, viies selle lõpule. Leiud on iseloomulikud just Lõuna-Eesti alarühmale, näidates aga ühendusi ka Virumaaga. Sama tüüpi kalmistutest on saadud rida juhusleide, nii Lügaj-nuse khk. Aa as. Reindopi t. maalt, Liimala k. J. Kippari t. maalt, Moldova k. asun. A. Tui maalt (arvatavasti Jäbara Kärrismäe kalmistust) ja Purtse-Matka k. Muru t. maalt (arvat. varemini dr. A. Friedenthali poolt kaevatud kalmistust). Eestimaa Kirj. Ühingu ülesandel on dr. A. Friedenthal kaevanud Väike-Maarja khk. Äntu as. põllul olevat kivikalmet. Leide saadi 102, mis asuvad Tallinnas (ei ole siin arvestatud).

Keskmisest rauaajast (400—800 p. Kr.) on rida leide Iru linnusest, juhusleid Kuusalu khk. Uuri k. kivikangrust, raudkirves Simuna khk. Kaavere k. Väljaotsa t. maalt ja osa leide eelmainitud rooma rauaaja kivikalmetest.

Noorema rauaaja esimesest poolest (800—1000 p. Kr.) on rohkesti leide Iru linnusest, juhusleid Simuna khk. Laekvere aleviku lähedalt Kõrgemäe t. põllul asuvast kivikalmet, kalmeleid H. - Jaani khk. Kehra vabrik maa-alalt (vt. Ajalooline Ajakiri XVII (1938), lk. 94, lõhuti tiigi ehitamisel, enne kui kaevamisi saadi teostada) ja osa leide Märjamaa khk. Moka k. Titemäe t. maal ja Haimre algkooli õuel asuvatest kalmistutest. Tõenäoselt kuulub siia aega ka asulaleid Prangli saarelt, mille kogus hr. L. Rübenberg.

Noorema rauaaja teisest poolest (kuni XIII saj.) on märkimisväärsed mõned peitleiud, milledest suurim ja huvitavaim saadud Rõngu khk. Pühaste k. Tulinu t. karjamaalt. Leiule sattus hr. A. Ville ja toime-tas Arh. kabinetti Pikasilla algk. juhataja Ev. Kuslapuu. Leidu kuulub rohkesti naiseehteid ja hulk „tinulisi“. Huvipakkuv on „tinuliste“ ulatumine tagasi esiajaloolisse aega, samuti et pole paikavud väide, nagu oleks tina ehtesajades tulnud Eestis tarvitusele alles XIV sajandil. Teistest peitleidudest mainitagu 3 kaelavõru Jõhvi khk. Ontika-Saka k. Suurkivi t. maalt ja kaalud koos 3 vihikuga, mis saadud Järva-Jaani khk. Jalgsema k. Andrukse t. maja alusmüüri kaevamisel.

Kalmeleidudest oleksid nimetamisväärsed järgmised. Viru-Nigula khk. Tamme k. Kerismäe t. maal asuva kivikalme äärt kaevavas üliõpilane E. Saadre. Seal leidus ka veel rootsiaegseid haudu. H. - Jaani khk. Raasiku „Ohklase mäe“ kalmistu jätkab oma hävimiskäiku, kust rohkesti leide toodud juba 1936. ja 1937. a. Lihula khk. Kloostri as. J. Ääremanni t. maal asuvas kruusaaugus näib tege-mist olevat kalmistuga, samuti nagu rea teistegi juhusleidude puhul mujal (Hageri khk. Adila as. Kruusiaugu t., Kärja khk. Siiksaare as. jm.). Kääbaste alal jätkas üliõp. O. Saadre 1937. a. kaevamisi Narva-taguses Olgin-Krestis, avades 5 kääbast, mis andsid kokku 66 leidu, mis pärit XIII sajandist. Iisaku khk. Jõuga k. kääbaste rühmas, kus ühes lõhututega on üle 250 kääpa, avas O. Saadre 7 kääbast. Leiud kuuluvad XI—XIII sajandisse ja on mõlemas rühmas vadjapärased. Samal ajal on Narva jõe piirkonnast kogutud rida üksikleide, mis pärit tõenäoselt kääbastest. Neist rikkalikum leid on Skarjatina v. Kondušik. D. Vinogradovi maalt.

Suure-Jaani khk. Lõhavere linnusel jätkasid 1937. a. kaevamisi (vt. Ajalooline Ajakiri XVII (1938), lk. 93 jj.) prof. H. Moora ja

O. Saadre. Leiud dateerivad kõik linnuse kolm ehitusjärku muistse iseseisvuse aja lõppu (lähemalt „Muistse Eesti linnused“). Esmakordselt asuti kaevama Nissi kkk. Varbola linnust mag. E. Laidi juhatusel. Linnust on kasutatud alates XII sajandist ja on lõplikult hävitatud ja maha jäetud Harju mässi mahasurumise tagajärjel (lähemalt vt. „Muistse Eesti linnused“).

Seega on eelmise aasta tegevuse peatähelepanu ja jõud olnud suunatud linnustele, mis on rikastanud õige oluliselt muinasaja kõigekülgset tundmist. Sel põhjusel rakendab tänapäeva arheoloogia nii meil kui mujal selle kinnismuististe liigi muinasteaduslikku uurimisse. Kõrvuti sellega peab aga hakkama rohkem rõhku panema ka asulakohtade otsimisele ja kaevamisele.

R. Indreko ja A. Vassar.

„Historiallinen Arkisto's“ XLV (Helsinki 1939) on ilmunud soome noore uurija, Turus teotseva dr. Arvo Viljanti sulest uurimus „Suomen rykmenttien liikekannallepano ja marssi Liivinmaalle v. 1700“, mis valgustab mitmeti suure Põhjasõja alguseaegseid olusid Eestis. Peale rikkaliku kirjanduse on autor oma töös kasutanud Eesti Riigi Keskarhiivi ja Rootsi Riigiarhiivi vastavaid materjale. Ta toob arvulisi andmeid Eesti tolleaegsete kindluste meeskonna kohta ja vaatleb soomluse osa selles. Edasi, kirjeldades olukorda Liivimaal, esitab ta üksikasjalisi ja uusi andmeid sellest, kuidas Soome abiväed Sõomes koondati ja toodi Liivimaale sõtta. Leiame siin huvitavat ainetikku meie maa kaitses ja varustusolude, teestiku jne. üle. Uurimusele on autor lisanud kümme huvitavat liidet tähtsamate dokumentide ja tabelitega. Kuuldavasti autor jätkab oma uurimist, mis on kõigiti tervitatav, osutades jälle ühtlasi ühisküsimustele Soome ja Eesti ajaloos.

O. Liiv.

Sarjas L'Europe Vivante ilmunud Jean Cathala „Portrait de l'Estonie“, Pariis 1937, on määratud prantsuse lugejale. Seades eesmärgiks Eesti tutvustamise, autor ei pääse mööda ajaloolise ülevaate esitamisest, mida ta teebki kokkuvõtlikult 85 leheküljel. Ehkki kasutada olev ruum on piiratud, suudab autor oma skitsis fikseerida meie mineviku olulisimad põhijooned. Üksikasjades, eriti kronoloogias esineb rida ebatäpsusi. Seda kompenseerib ometi autori sünteetilis-konstrukttiivne käsitlusvõime, mille tõttu maalitav pilt kujuneb üsna reljeefseks. Meie oludest väheinformeeritud keskmisele lääne-eurooplasele on teos seetõttu rohkemütlev, kui võib-olla detailidesse tungiv käsitlus, milles raske orienteeruda. Autori vaatlusviis ja mõistvalt sõbralik-soe suhtumine Eesti probleemidesse teevad teose tutvumisväärseks.

Lemmit Mark.

„Vana Tallinn“ II. Tallinn 1937, 90 lk.

„Vana Tallinn“ III. Tallinn 1938, 159 lk.

Kui Tallinna Ajaloo Selts 1936. a. oma publikatsioonidesarja „Vana Tallinn“ väljaandmist alustas, püstitas ta õige tagasihoidliku programmi. „Vana Tallinn“ pidi kujunema avaldamiskohaks vaid õige kitsapirilistele uurimustele ja artiklitele, „mis oma spetsiaalse lokaalajaloolise iseloomu tõttu ei leiaks täielikumat avaldamist mujal“ (Saateks). Seda programmi on aga rõõmustaval viisil ületada suudetud. Eriti viimases köites avaldatud sisukatest artiklitest omavad mõnedki tähtsust kogu Eesti ajaloo ja kunstiajaloo seisukohalt. II köites vaatleb R. Kenkmaa paavstliku legaadi Modena Wilhelmi poolt 1237. a. avaldatud üriku saamislugu, mis on Tallinna Linnaarhiivi vanimaks ürikuks. A. Süvalep, kirjutis-

tes „Venelaste ähvardused Tallinnas 1565“ ja „Ivo Schenkenberch'i sünniajast“, pakub mõningaid lisateateid XVI sajandi teise poole poliitiliste sündmuste ja talupoegade venelaste vastu võitlemiseks moodustatud väesalkade juhi Ivo Schenkenberch'i sünniaja kohta. Erilist huvi pakub A. Marguse artikkel „1805. a. rahutustest osavõtnud talulaste karistamine Tallinnas“. Siin käsitletakse uudsete andmete najal 1805. a. talupoegade rahutuste likvideerimist ja osaliste karistamist Tallinnas, mis rahutused tekkisid ühel ajal mitmel pool Põhja-Eestis ning Kose-Uuemõisas arenesid avalikuks jõuga vastuhakkamiseks Vene valitsuse poolt korralloomise otstarbel kohalesaadetud väeosale. Huvitava kultuuriajaloolise ülevaate Tallinna sarase piiride ülevaastustest, nn. „piiriratsustamistest“, annab A. Kivi, kirjutises „Saraste piiridest ning nende kaitsest, eriti Tallinnas“. Tolleaegse kaardistamise tehnika ebatäpsuse tõttu oli piiride kindlakstegemisel olulise tähtsusega ülevaatamist teostanud isikute mälu, mille teritamiseks kasutati erilisi abinõusid. H. Peets vaatleb samas vana Tallinna reklaam- ja tsunftisilte ning Tallinna heeringate prakeerimise hoone ehitamist XVIII sajandil. „Vana Tallinna“ III köites avaldab Fr. Puksoo ülevaate Tallinna esimestest eratrükikodadest XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesel poolel. Eratrükikodade asutamiseks avanesid avaramad võimalused Katariina II ajal. 1786. a. paiku Iverseni ja Fehmeri poolt asutatud esimene eratrükikoda aga sunniti juba 1797. a. likvideeruma. Trükiolude uuesti vabamaks muutudes asutab Tallinna uue trükikoja J. H. Gressel, millel oli võrdlemisi suur osatähtsus eestikeelsete raamatute trükkimisel. Kolmanda eratrükikoja asutab 1852. a. J. Kelch. Huvitava ülevaate XVI sajandi lõpul ja XVII sajandi alguses Tallinnas elanud väljapaistva raidkunstniku Arent Passeri kunstilisest tegevusest pakub S. Karläng. Passer teotses peamiselt hauamonumentide ja hauakivide raiumise, kuid ka arhitektuuri alal. Tema väljapaistvamaiks töiks on Pontus De la Gardie hauamonument ja Tallinna Mustpeademaja fassaad. Erilist huvi tohiks aga pakkuda R. Kenkmaa pikem artikkel „Carl Robert Jakobson Tallinnas 1871/72“. Siin võtab autor temale omase põhjalikkusega vaatlusele eesti ärkamisaja kesksema tegelase ja rahvajuhi C. R. Jakobsoni viibimise Tallinnas, mil viimane ootas ajalehe väljaandmise luba. See võrdlemisi lühike periood Jakobsoni elust on haruldaselt tegevusrikas. Peale viljaka kirjandusliku tegevuse organiseeris ta E. Aleksandrikooli abikomiteede orgu Tallinnas ja Põhja-Eestis, üritas rahvakooliõpetajate ülemaalist organiseerimist, katsetas Harjumaal põllumeesteltsi ellukutsumisega, juhtis eestlaste opositsiooni kitsa saksa kildkonna mõju all oleva Tallinna magistraadi ja selle allorganite vastu ning Kaarli koguduse tüüsi omavolilise kirikliku ülemuse vastu. Samas köites avaldab veel P. Johanson tema poolt Rootsi Riigiarhiivis avastatud Piriita kloostri kalendrikatkend, H. Peets annab ülevaate viljaka balti kunstniku Karl Buddeuse tegevusest graafikuna ning A. Süvalep artikkel „Muinas-Tallinn ja eestlaste väliskaubandus enne iseseisvuse kaotamist“ esitab õige tähelepanuväärivaid vaatekohti selle, õieti arheoloogilisse aega kuuluva küsimuse kohta.

Kolme seniilmunud köitega on „Vana Tallinn“ enda ilmumist täiesti õigustanud. Et Tallinna Ajaloo Seltsi ülesanded erinevad vastavate akadeemiliste seltside omast ja tema liikmeskonna suur enamik on ajaloolise erihariduseta asjaarmastajad, siis vaevalt oleks õigustatud nõuda publikatsioonisarjale veelgi kaalukama ilme andmist. Soovitada võiks ehk veel „varia“ osa lisamist kõite lõppu, kus avaldamist leiaksid teated kohaliku muinsuskaitse teostamise, ehitus- ja fortifikatsiooni-ajalooliste avastiste jne. kohta, mis seni paiguti on koormanud uurimuste osa.

A. Soom.

Möödunud suvel Zürichis peetud Ajalooliste teaduste VIII rahvusvahelise kongressi puhul ilmus poola ajaloolaste poolt Poola Ajalooseltsi väljaandel koguteos, mis on pühendatud Šveitsile kui „vabaduse maale“ ja šveitslastele kui „poliitilise ja rahvusliku õigluse natsioonile“. Teoses valgustatakse Poola ja Šveitsi ajaloolisi suhteid, nii nagu need on avaldunud sajandite jooksul mitmesuguseil aladel, peamiselt aga mõlema rahva haritlaskonna paremiku vastastikuseis kokkupuuteis vaimse kultuuri ja teaduse radadel.

Teose sissejuhatuses rõhutab M. Handelsman seda erakordselt suurt tähtsust, mis Poola ajaloolises arengus on olnud Šveitsi poliitilisel ja sotsiaalsel demokraatial, peatudes eriti Poola rahvusmuuseumil Rapperswil'i lossis Zürichi järve kaldal ja iseloomustades selle muuseumi osa poola rahvuslikus liikumises Maailmasõjale eelnenud aastakümneil. St. Kętrzyński jälgib poolakate ja šveitslaste varasemaid kokkupuuteid, esijoones kirikklikus ja usuelus XI ja XII sajandil, ei jõua aga vastava allikaainese puudulikkuse tõttu kaugemale üsna üldise iseloomuga oletustest. Juba veidi rohkem on J. Dąbrowski'il rääkida Poola ja Šveitsi suhteist XIII ja XIV sajandil, mil Krakov hakkas vahendajana Lääne- ja Ida-Euroopa vahel etendama otse esmajärgulist osa rahvusvahelises kaubandusel. Oma itaaliakeelses kirjutises peatub autor siiski vähem neil majanduslike suhteil, mis sel ajastul kujunesid Poola ja Šveitsi kui tähtsate kaubandusliku transiidi maade vahel, vaid valgustab pikemalt teatavaid kokkupuutepunkte Poola ja Šveitsi poliitilises ajaloos. Ta näitab eriti, kuidas Šveitsi vandkonna võit Habsburgide üle Sempach'i lahingus a. 1386 takistas viimaseid nurja ajamast Poola-Leedu uniooni kavatsust seoses Jadviga ja Jagailo abiellumisega; nii aidanud Šveitsi mägilaste vabadusvõitlus kaudselt kaasa Poola-Leedu kaksikiirgi tekkimisele, ilma et šveitslastel endil oleks neil ajal olnud suuremat aimu poolakale osutatud poliitilistest teenest. Sedasama episoodi jälgib oma hoogsas kirjutises ka O. Halecki, kes ühtlasi valgustab šveitslaste osavõttu Tannenbergi lahingust (nii Saksa ordu kui ka Poola-Leedu poolel) ja poola vaimulikkude kokkupuuteid šveitslastega Konstanzi ja Basel'i kontsiili ajal. Ta artikli otsese jätku moodustab St. Kot'i kirjutis poola-šveitsi kokkupuuteist kirikklikul ja usundilisel alal humanismi ja reformatsiooni ajastul. Siin iseloomustatakse üsna huvitavalt Jan Laski kokkupuuteid Erasmusega Baselis ja teiste poolakate suhtlemist sellesamas linnas radikaalsete usundiliste aatlejatega, näit. antitrinitaarlase L. Socinus'ega. Samuti jälgitakse siin ka teiste Šveitsi kultuurikeskuste (Zürichi, Genfi) mõju Poola kultuurilisele ja usundilisele arengule XVI sajandil.

XVII sajandi kestel nõrgenenud Poola-Šveitsi suhted hoogustusid jälle XVIII sajandil. Kuna varemil ajal esijoones poolakad külastasid Šveitsi, hakkas nüüd šveitslastelgi tekkima tihedamaid isiklikke kokkupuuteid Poolaga. Jälgides neid lähemalt peatub W. Konopczyński oma kirjutises Neufchatel'ist pärineva tuntud õigusteadlase Eméric de Vattel'i poliitilisel tegevusel Poolas 1760-ndail aastail, kuningas Stanislav Poniatovski intiimse nõuandja M. Glayre'i isikul (keda samas koguteoses veelgi üksikasjalisemalt iseloomustab B. Dembinski) ja lõpuks Jean Jacques Rousseau'l kui Poola riigireformi kava autoril.

Kui Poola riik XVIII sajandi lõpul jagati ta maade-ahnete naabrite vahel, hakkas erapooletu Šveits poolakate edaspidises vabadusvõitluses etendama väga olulist osa, millele käesolevas koguteoses on pühendatud

rida huvitavaid ja andmeterikkaid kirjutisi. J. Z. Pachowski käsitleb direktooriumiajastul esilekerkinud kavatsusi luua Helveetsia vabariigi sõjaväe juures eriline Poola leegion, kuna A. M. Skalkowski iseloomustab lühidais joonis kuulsa vabadusvõitleja Kościuszko viimseid, Šveitsi pinnal veedetud eluaastaid (1815—1817). C. Leśniewski jälgib Poola emigratsiooni tegevust Šveitsis 1832—1851, Šveitsi kantonite suhtumist emigrantidesse ja Šveitsi liiduvallitsuse diplomaatilisi sekeldusi välisriikidega poola emigrantidele peljupaiga (ja mõnikord ka ainelise toetuse) andmise pärast. A. Lewak valgustab Šveitsi radikaalsete ja liberaalsete ringide, muuseas ka kirjanik Gottfried Keller'i, sümptiseerivat suhtumist Poola vabadusvõitluse aastail 1863—1864 ja sellest põhjustatud Vene-Šveitsi vahekorra teravnemist. J. Hulewicz näitab konkreetsete andmete najal, kuivõrra suurel hulgal poolakad omandasid XIX sajandi lõpul kõrgemat, eriti tehnilist haridust Šveitsi ülikoolides, peamiselt Zürichis, Bernis, Baselis, Fribourgis ja Genfis, ja milliseis ainelis ning vaimseis tingimusi viibisid siin poola üliõpilased. Autor rõhutab õigusega seda suurt osa, mida uue iseseisva Poola loomisel ja ülesehitamisel on etendanud just Šveitsi kõrgekultuurilises miljööds kõrgema hariduse saanud tegelased. H. J. K. Woroniecki iseloomustab Šveitsi kui Poola poliitilise propaganda keskuse tähtsust Maailmasõja ajal, kuna ainsa asjasse pühendatud välismaalase, Šveitsi koolinõukogu presidendi A. Rohni saksakeelne kirjutis esitab kujuka pildi Poola esimese põhikorrapärase presidendi, a. 1922 atentaadi ohvrina langenud G. Narutowicz'i sümpaatsest isikust ja jälgib ta tegevust Zürichi tehnikaülikooli professorina 1908—1920. St. Kutrzeba lõpp-sõnas rõhutatakse kokkuvõtlikus käsitluses veelgi Poola-Šveitsi kultuuri-suhete erakordset ajaloolist tähtsust.

See, peamiselt prantsuskeelne koguteos, milles küll siin-seal on tunda ilmse ruttamise jälgi (trükkivigade ja muu sellise näol), esitab üsna rohkesti üldhuvitavat kultuuriloolist ainet. Oleks soovitav, et ta eeskujul koostataks samalaadiline teos ka Poola ja Eesti ajalooliste kokkupuudete kohta.

P. Tarvel.

Teatavasti ilmus 1910. a. Philip Schwartz'ilt ja August v. Bulmerincq'ilt „Liv-, Est- und Kurländische Urkundenbuch'i“ (UB) I osa 12. köide ja 1914. a. Leonid Arbusow'ilt II osa 3. köide. Kuid seitsaadik on väljaandmine peatuma jäänud ja lünk a. 1472—1494 on Vana-Liivimaa ajaloo uurimise alal teotsejaille üha segavamalt tunduv olnud.

UB väljaandja Riia Ajaloo- ja Muinsusuurimise Seltsi ülesandel on pikemat aega materjali täiendamise alal töötanud dr. Albert Bauer, ent trükki jõudmist takistasid ikka mitmesugused asjaolud. Mõõdunud aastal jõuti lõppeks mainitud organisatsiooni, Pärnu Muinsusuurijate Seltsi ja Eestimaa Kirjandusliku Ühingu poolt kokkuleppele ja anti trükkitoimetamine viimatimainitud ühingu hoolde. Et dr. Bauer muude koormavate ülesannete pärast loobus väljaandja kohustustest, siis tehti see töö allakirjutanu ülesandeks. Aastate 1472—1494 jaoks on ette nähtud kaks köidet, mis ilmuvad annetena. 13. köite trükkimisega tehakse algust veel maikuul.

Allakirjutanu palub siinjuures ühtlasi kõiki ajalooarrastajaid, et nad informeeriksid teda ürikute suhtes, mis säilitatakse eemalasuvais paigus või on trükitud vähetuntud väljaannetes, aadressil: Tartu, Botaanika 42.

H. Laakmann.

Riigi Keskarhiivi tegevus on osutanud viimaste aastate jooksul pidevat kasvatendentsi ja arhiivis säilitatavate varade kasutamine on ikka veel hoogsalt tõusmas. Keskarhiivi uurimissaali külastanud uurijate arv teosis 1938./39. tegevusaastal juba 6790-ni (eelmisel tegevusaastal 6335). Nende hulgas oli ka rohkesti välismaalasi. Uurijad kasutasid teadusliikude jm. tööde koostamisel 12565 ühikut arhiivmaterjale. Võimaluste piires püüdis R. Keskarhiiv jätkata arhiivide olukorraga tutvumist kohtadel, teostada arhiivide kohapealset järelevalvet ja kaitset. Selleks teostati rida inspeksioonikäike, mis eeskätt väiksematesse keskustesse suunatuina andsid hea ülevaate väiksemate linnade ja valdade arhiivide olukorrast. Samuti püüti jätkata arhiivi tegevust ka arhivaalide koondamise alal, vaatamata kroonilisele ruumpuudusele. Ülevõetud, deponeeritud, kingitud ja ostetud arhivaale koondati umb. 7 arhiivmeetrit ja peale selle veel 99 kaarti, 19 dokumenti, 72 fotot, 27 raamatut ning 1937-numbriline kogu dr. O. Liivi poolt deponeeritud ajaleheväljalõikeid arhiivinduse alalt. Teostati ka arhiivide korraldustöid 450 arhiivmeetri ulatuses ja üldisemat laadi korraldustöid 759 arhiivmeetri ulatuses ning tehti 7845 sissekannet nimistuisse ja kirjutati 29081 sedelit sedelkataloogide jaoks. Jätkati ka parandus-, köitmis- ja puhastustöid. R. Keskarhiivi raamatukogu suuresse õige tunduvalt osude, kingituste jm. teel. Saadi juurde 257 köidet ja 45 ajakirjade aastakäiku. Raamatukogu kasutamist hõlbustab suuresti hiljuti valminud ja kasutamiseks avatud sedelkataloog.

Märkimisväärseks sündmuseks oli I Eesti Arhivaaride Päeva korraldamine. Päeva konkreetseks tulemuseks oli peale muu Arhivaaride Ühingu ellukutsumine. Keskarhiiv arendas ka toimetiste väljaandmist ja publikatsioonide sarjas ilmus nr. 6-ndana 1938./39. tegevusaastal Adolf Perandi uurimus „Üldmenetlus tsiviilasjus Eestimaa ülemmaakohtus rootsi ajal“. Ühtlasi tehti eeltöid järgmise publikatsiooni väljaandmiseks. Oma personaali kaudu jätkas R. Keskarhiiv endiselt osavõttu Tartu ülikooli õppetegevusest ja mitmete teadusliikude ühingute tööst kodumaal ja välisriikides. Keskarhiivi kaastöölise sulest ilmus rida teaduslikke käsitusi nii eriteostena kui ka artiklitena perioodilistes väljaannetes. Rahvusvahelisel VIII ajalooteadlaste kongressil Zürichis 28. VIII — 4. IX 1938 oli Keskarhiiv esindatud dr. O. Liivi kaudu, kes pidas arhiivinduse sektsiooni ettekande.

Pakiliseks saanud kirikuarhiivide korraldamise küsimuse lahendamisel püüdis R. Keskarhiiv jõudumööda kaasa aidata. Nii töötati välja ja tehti teatavaks asjaomastele asutistele luteri usu kirikuarhiivide korralduskava. Vene õigeusu kirikuarhiivide korraldamise asjus on Keskarhiivil kavatsusel vastavate juhtnööride ja ürituste teostamiseks. Ka linnade arhiivide korraldamise asjus kavatseb R. Keskarhiiv kaasa aidata linnaarhiivide korraldamise normaalkava väljatöötamisega. Samuti on päevakorral maaomavalitsuste arhiivide korraldamiskavade väljatöötamine R. Keskarhiivi ja omavalitsuste liidu poolt. Ühtlasi kavatseb Keskarhiiv veelgi rohkem rõhku panna tähtsamate eraarhiivide arvele võtmisele ja korraldamisele, teostades vastavaid inspeksioonikäike. Mõõdunud tegevusaasta sõidud olid juba küllalt tihedad ja õhutasid nii isikuid kui ka asutisi suuremale tähelepanelikkusele arhiivide suhtes. Mainitud ülesannetega loodab R. Keskarhiiv hakkama saada, vaatamata jooksva töö pidevale kasvatendentsile. Jooksva töö koormis oli mõõdunud tegevusaastal märksa suurenenud. Peapõhjusteks olid jätkuv elavus perekonnakirjade ja vallaarhiivide korraldamisel ning valdade reformist tingitud asjaolud.

H. F.

1938. JA 1939. A. UUDISTEOSEID

- AGENDA PARVA BRUNSBURGAE M. DC. XXII. Eesti-keelseid tekste vastureformatsiooniaegsest katoliku preestrite käsiraamatust. (Väljaandja: O. Freymuth) 102 + (2) lk. illustr. Kr. 5.25, köites Kr. 6.75
- Eesti filoloogia ja ajaloo aastaülevaade XIV. 1931. VIII + 275 lk. Kr. 6.—
- Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XIV. 1938. 179 lk. . . Kr. 3.50
- B. KANGRO, — Eesti soneti ajalugu. 127 lk. Kr. 2.50
- LITTERARUM SOCIETATIS ESTHONICA 1838—1938. LIBER SAECULARIS. XII + 992 lk. 2 raam. illustr. Kr. 25.—
- H. MOORA, — Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr. Teil II: Analyse. XVI + 749 lk. illustr. + kaardid . . Kr. 20.—
- A. PERANDI, — Üldmenetlus tsiviilasjus Eestimaa ülemmaakohtus rootsi ajal. IX + 286 lk. Kr. 5.—
- R. PÖLDMÄE & H. TAMPERE, — Valimik eesti rahvantanse. VIII + 162 lk. illustr. Kr. 3.—
- A. C. G. ROSENBERG, — Bürgerbuch der Stadt Dorpat 1719—1797. 45 lk. Kr. 1.50
- A. v. SCHMIDT, — Die Pastoren Oesels seit der Reformation. 104 lk. Kr. 3.75

J. G. KRÜGER

RAAMATUKAUPLUS JA KIRJASTUS

TARTU, RÜÜTLI TÄN. 11

Keda ei rõõmustaks

maitsekas ja kõrgeväärtuslik töö!

Moodsaim sisseseade, aastakümnete jooksul omandatud kogemused, asjatundlik juhtimine, vilunud tööjõud kõigil aladel võimaldavad O.-Ü. K. Mattieseni trükikojal kiiresti valmistada igasuguseid trükitoide.

Ainult kvaliteetttoide kõigil trükikunsti aladel valmistab

OSAÜHIN G.

K. Mattieseni trükikoda

TARTU, VALLIKRAAVI 4 / TEL. 24-80, 24-97 / POSTK. 46